

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**
Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв
Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня: «магістр»

на тему

**«ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала:

студентка II курсу, 23-А групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»
Овчиннікова Наталія Вікторівна

Науковий керівник:

к. пед. н., доцент Турчина Ірина Станіславівна

Роботу подано до розгляду «___» _____ 2021 року.

Студентка

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засідання кафедри *дошкільної та початкової освіти*

протокол № _____ від «___» _____ 2021 р.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Зав. кафедри

(підпис)

Ірина ТУРЧИНА

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	9
1.1. Характеристика поняття «толерантність» та структура толерантності особистості дітей молодшого шкільного віку.....	9
1.2. Психолого-педагогічна характеристика дітей молодшого шкільного віку в контексті виховання толерантних стосунків	30
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	36
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ТА ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	37
2.1. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів.	37
2.2. Засоби виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку.....	42
2.3. Аналіз досвіду виховання толерантних взаємостосунків у дітей молодшого шкільного віку	48
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	52
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ МЕТОДАМИ ІГРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ	53
3.1. Виявлення початкового рівня сформованості толерантних взаємовідносин у молодших школярів	53
3.2. Практична методика виховання толерантних взаємовідносин у дітей молодшого шкільного віку	60
3.3. Результати практичного дослідження	68

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	72
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. За останні роки у контексті гуманістичної освіти питання формування толерантності набуло особливого значення. Толерантність – це терпимість до думок, переконань та поведінки інших; це рівна повага чи визнання інших, відмова від панування чи насильства. Суть толерантності полягає у визнанні прав людини, відмінних від інших. Це передбачає розуміння того, що світ і соціальне середовище є багатовимірними, тому погляди на цей світ можуть бути різними і не можуть бути зведені до однаковості.

Толерантність – важлива моральна якість людини, за її допомогою спілкування між людьми стає збалансованим, що допомагає знайти істину навіть у конфліктних ситуаціях. Це здатність жити мирно з різними людьми, переконаннями та позиціями, здатність відстоювати свої права та свободи, не порушуючи прав та свобод інших, та готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від того, ким вони є.

В умовах Нової української школи одним із практичних напрямків процесу початкової освіти є виховання толерантної особистості. Актуальність питання виховання толерантності, як однієї з якостей гуманної особистості, полягає в тому, що сучасне суспільство в основному стикається з цінностями та принципами, необхідними для його загального виживання та вільного розвитку, а саме ненасильницької стратегії, тобто необхідності розуміти один одного та шукати компромісів при вирішенні будь-яких проблем. Тому основою цивілізованих відносин має бути здатність до гуманних дій у стосунках з різними людьми, здатність відстоювати свої права та свободи, не порушуючи прав та свобод інших людей, та готовність до конструктивної взаємодії з людьми. І розуміння, незалежно від їх точки зору.

Теоретичною основою дослідження стали праці О. Карякіної, Л. Колобової, І. Пчелінцевої, Ю. Тодорцевої. Проблеми формування толерантних взаємостосунків знайшли своє відображення в роботах Б. Ананьєва, Т. Веретенко, А. Лазурського, В. Мяснищева, С. Рубінштейна,

В.Соловійова, Л. Філянїної та ін. Дослідники Дж. Морено та К. Роджерс займалися проблемою толерантності на рівні міжособистісних відносин.

У педагогічній науці толерантність досліджують крізь призму полікультурної освіти (І. Бех, О. Грива, О. Сухомлинська); культури міжнаціонального спілкування (Т. Атрощенко, О. Губенко, І. Палько); педагогіки миру (О. Безкоровайна, М. Кабатченко, О. Копіца) та ін.

Науково-теоретичний аналіз стану розвитку толерантності учнів початкової школи продемонстрував, що на цей процес впливають особливості цієї вікової групи, які стали предметом наукового дослідження у працях Л. Божович, Л. Виготського, В. Давидова, В. Зенковського, О.Леонтєва, В. Сухомлинського, Г. Цукерман та ін.

Актуальність проблеми зумовила і вибір теми роботи: «Педагогічні засоби виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку».

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні засоби виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів.

Відповідно до мети роботи було поставлено такі **завдання дослідження**:

- 1) на основі аналізу педагогічної та психологічної літератури науково обґрунтувати зміст поняття «толерантність»;
- 2) з'ясувати структуру (компоненти, критерії, показники і рівні) вихованості толерантності особистості молодшого школяра;
- 3) проаналізувати сучасні підходи до виховання толерантних взаємостосунків у молодшому шкільному віці;
- 4) теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні засоби виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні засоби виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів.

З метою розв’язання окреслених завдань було використано такі **методи дослідження**: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння і систематизація наукових джерел для визначення сутності основних понять дослідження, узагальнення теоретичних підходів до проблеми виховання толерантності особистості в педагогіці та суміжних галузях знань; емпіричні – педагогічне спостереження, діагностичні бесіди, анкетування, тестування, аналіз результатів діяльності, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи); статистичні – методи математичної статистики.

Практична значущість одержаних результатів дослідження полягає у впровадженні в практику навчально-виховної роботи початкової школи змістового та технологічного забезпечення виховання толерантних взаємостосунків молодших школярів засобами ігрових технологій. Результати дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів для формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Малодівицького ЗЗСО I-III ст. Прилуцького району Чернігівської області.

Апробація матеріалів кваліфікаційної роботи здійснювалася у процесі участі у Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення», яка відбулася 30 квітня – 1 травня 2021 року; Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Синергія формальної, неформальної та дуальної освіти майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти», яка відбулася 11-12 червня 2021 року (м. Чернігів).

Публікації. За матеріалами кваліфікаційної роботи опубліковано тези на тему: Овчиннікова Н.В. Толерантність, як один з важливих чинників виховання учнів початкових класів. Громадська організація «Київська наукова

організація педагогіки та психології». Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення» (м. Київ, 30 квітня – 1 травня 2021 року). – Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2021. – 184 с.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, та додатків. Список використаних джерел складає 54 найменування. Основний текст роботи викладено – на 75 сторінках, загальна кількість 88 сторінок.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Характеристика поняття «толерантність» та структура толерантності особистості дітей молодшого шкільного віку

Одним із важливих завдань сучасної освіти є інтеграція молодого покоління у глобальні цінності та виховання їхньої здатності спілкуватися та взаємодіяти з сусідніми культурами та представниками з усього світу.

Розглядаючи теоретичні основи явища толерантності, слід шукати витоки тлумачення толерантності у працях давньокитайських, грецьких та римських філософів (Конфуцій, Сократ, Платон, Аристотель, Квінтіліан). Пізніше ці ідеї отримали розвиток у теорії та практиці педагогіки толерантності (Дж. Коменський, Дж. Корчак, Дж. Локк та ін.).

У філософських концепціях феномен «толерантності» розглядається як: форма поваги до інших (М. Бердяєв, Р. Валітова, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.); комплексна характеристика психіки людини, що характеризує менталітет людини (П. Кінг, В. Тишков, М. Вальцер та ін.); соціальні явища (В. Соловйов, Х. Плеснер та ін.).

Соціальна наука вважає, що толерантність – це сутність моральних ідеалів, вона є результатом історичного вибору правил співіснування та форм поведінки, і виходить на світоглядний рівень у пізнанні суб'єктів взаємодії (В. Зорко, В. Євтух, М. Дробішева, Л. Шаповал та багато інших).

У психології питання толерантності є складним і суперечливим, пояснюється таким чином: підвищення рівня стійкості, терпимості до певних несприятливих факторів (І. Абакумова, О. Асмолов, Т. Щербань та ін.); самореалізація та розкриття основних якостей людей (А. Маслоу, К.Роджерс); самотрансценденція, відхід людей, які перевершують себе (А.Ренан, В.

Чудновський); внутрішні причини підкреслення ставлення до інших та подолання егоцентричних особистих бажань (Б. Ананьєв, О.Леонтєв, В. Слободчиков); обмінні партнерські відносини (І. Бех, О.Бодалов, О. Петровський); міжетнічне спілкування та формування культури етнічної толерантності (Є. Магомедова, З. Мубінова).

Відповідно до педагогічних принципів К. Венцеля сформульовано «Декларацію прав людини», основні пункти якої включено до «Конвенції про права дитини», прийнятої в 1989 році, «Декларації принципів терпимості» та «Декларації принципів толерантності», що прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1995 році.

Слово «толерантність» походить від латинського дієслова «tolero», що означає «терпіти», «переносити». Визначення толерантності має різні тлумачення:

– термін, що виражає доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігія, раса, культура, цивілізація) [1, с. 642];

– відсутність чи послаблення реагування на якийсь несприятливий чинник у результаті зниження чутливості до його дії [2];

– різновид взаємодії та взаємовідносин між різними сторонами-індивідами, соціальними групами, державами, політичними партіями, за якими сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях» [3, с. 661];

– здатність до визнання або практичне визнання і повага до переконань і дій інших людей [4];

– терпиме ставлення до чужих думок, поглядів, позицій, які не збігаються з власними [5, с. 78];

– здатність сприймати щось без схвалення (у загальному сенсі);

– здатність не агресивно сприймати різні думки, а також особливості поведінки та способу життя інших людей, а також впливати на спосіб життя, поведінку та спосіб життя інших людей. терпимість до звичаїв, почуттів,

думок та переконань є умовою соціальної стабільності та єдності, особливо для тих, хто непослідовний у релігії, расі та інших соціальних вимірах;

– поблажливе, терпиме ставлення до чужих думок, поглядів, вірувань тощо (на індивідуальному рівні) [6];

– здатність бачити іншу людину в іншій особі як носія інших цінностей, логіки мислення, інших кодексів поведінки та усвідомлення своїх прав як відмінних від інших; звичайно, позитивне ставлення до цієї відмінності до іншої людини, терпимість до думок, звичаїв, кольорів шкіри, релігій та способу життя; здатність бачити світ із власної точки зору та точки зору іншої людини [7, с. 404].

Толерантність як універсальне питання сучасної культури та цивілізації та її освітній вимір є у центрі уваги багатьох дослідників, таких як Л. Бобовникова, В. Гараджа, Б. Гершунский, О. Грива, В. Гуцу, О. Довгополова, Є. Зеленов, В. Золотухін, Ю. Іщенко, Л. Кияшко, О. Кресін, В. Малахов, З. Мубінова, В. Новік, Є. Рашковський, О. Сіман, Г. Скубашевська, Е. Соловйов, В. Тишков, М. Уолцер, П. Ульріх, М. Шимановський, О. Яцій та ін.

Сучасні дослідники не мають єдиного погляду на походження, джерело, історію та зміст толерантності.

Н. Якса розглядає поняття «толерантність» у сенсі соціальної філософії і розуміє його як певну соціальну якість міжособистісних відносин та окремих осіб чи груп, що характеризується ставленням дружнього сприйняття до «іншого», не тільки для розуміння, а для того щоб мати здатність приймати традиції, культуру, вірування, переконання, інтереси, цінності іншого [8, с. 146].

На думку О. Третьякової, толерантність – це духовно-моральна якість людини, яка проявляється у прийнятті «інших людей» як особистостей, незалежно від національності, мови, релігії, переконань, членства в громадських організаціях, суспільства, майна та офіційного статусу

(соціальний та культурні особливості), а також вік, стан здоров'я, стать, расу (антропологічні характеристики) [9, с. 8].

Д. Зінов'єв погоджується з точкою зору О. Третьякової, вказуючи на те, що толерантність – це моральна якість особистості, яка позначає терпимість до інших, незалежно від їх раси, етнічної чи культурної приналежності, а також до інших типів поглядів, норм і звичок [10, с. 51].

К. Бондирєва розуміє поняття «толерантність» як моральну якість особистості, яка характеризується усвідомленням багатомірності навколишньої дійсності, різноманітністю форм і способів її відображення, розумінням відносності точності судження, думки, висловлювання, оцінки тощо; розуміння і поваги права та свободи кожного, не перевищуючи норм і правил людського життя [11, с. 116].

О. Тарасишина вказує на те, що толерантність – це відносини між різними індивідами, окремими особами, соціальними групами, країнами та політичними партіями, в яких індивіди проявляють сприйняття та терпіння щодо розбіжностей у поглядах, уявленнях, позиціях та вчинках. [12, с. 59].

В. Новічков вважає, що толерантність – це «взаємопроникнення людського духу, що означає співчуття до труднощів і щастя в житті іншого, та емоційну співучасть у його житті» [13, с. 86]. Толерантність як позиція та особиста властивість означає, що люди свідомо відмовляються намагатися знайти ворогів серед інших.

Г. Безюєва трактує поняття «толерантність» як терпимість до думок, переконань та поведінки інших людей, однакова повага чи визнання інших, відмова від домінування чи насильства [14, с. 102]. Іншими словами, автор вважає толерантність – це цілеспрямована спроба створити таке інформаційне поле, виховувати принципи самодисципліни, гармонії та співпраці в людях та суспільстві, а також мобілізувати емоції культурної гармонії.

О. Садохін розуміє поняття «толерантність» як повагу та визнання рівності, відмову від панування та насильства, визнання різноманітності людської культури, норм та переконань та відмову зводити це різноманіття до

єдності чи будь-якої точки переваги. На думку вченого, таке тлумачення поняття передбачає визнання прав іншої особи, рівних поглядів, вимагання розуміння та співчуття, готовність прийняти представників інших народів та культур та взаємодію з ними через згоду та повагу. Автор вважає, що толерантність – це почуття толерантності та поваги до культури та перспектив людей, які не відповідають йому [15, с. 313].

На думку В. Кузьменка, толерантність – це складне та багатогранне утворення, важлива особистість та моральна якість, тому спілкування між людьми стає збалансованим, а це, у свою чергу, допомагає навіть у конфліктних ситуаціях. Це якість, яка є переважно проявляється у повазі почуттів, звичаїв, переконань, політичних уподобань та інтересів інших; толерантність є основою взаємоповаги та цивілізованих відносин через взаєморозуміння [16, с. 26].

Є. Койкова дала широке визначення толерантності з чотирьох аспектів:

- людські чесноти: мистецтво жити у світі різних людей та ідей, здатність мати права та свободи, не порушуючи прав та свобод інших;
- позитивна життєва позиція, визнана іншими;
- ставлення до людей: прийняти людину такою як вона є, визнати багатомірність та ідентичність будь-якої культури, прийняти норми та правила, відмовитися зводити різноманітність до єдності чи переваги будь-якої точки зору та позиції, розуміти та приймати традиції, цінності та культури інших етнічних та релігійних представників;
- якість особистості, оскільки це стійкий атрибут, що визначає індивідуальну характерну поведінку, діяльність та мислення [17, с. 195].

На думку Є. Столяренка, поняття «толерантність» слід тлумачити як чотири значення:

- 1) толерантний і поблажливий підхід до когось або чогось;
- 2) терпиме ставлення однієї людини до іншої людини, незважаючи на різні думки, смаки, поведінку, спосіб життя тощо; визнати, що одна людина має право на існування у власних переконаннях іншого суб'єкта та на іншу

точку зору з боку бажаного об'єкта; свідомо терпимість всередині особистості на основі моральної емпатії;

3) терпимість, терпіння та психічна стабільність перед невдачами та стресами; терпіти різні точки зору та справедливо оцінювати людей та події;

4) уникнення будь-яких засуджуючих реакцій, зберігаючи при цьому своє незаангажоване ставлення до світу як до морального суб'єкта [18, с. 233].

О. Грива розуміє толерантність як повагу та визнання рівності, відмову від панування та насильства та визнання багатомірності та різноманітності людської культури, норм та вірувань [19, с. 9]. На її думку, толерантність ґрунтується на позитивній цінності власної унікальності та унікальності іншої людини.

Т. Білоус розглядає толерантність в педагогічному аспекті. На думку вченого, толерантність є:

– складна особистісна якість, яка приймає цілеспрямоване виховання в навчальному процесі та самоосвіту, у поєднанні з: повагою до знань «інших» на високому рівні, вміннями та навичками особистої взаємодії та спілкування; оволодіння етичними принципами та методами спілкування;

– здатність сприймати «іншого» в цілому і розуміти специфічні характеристики «іншого» як вираження індивідуальності та неповторності; емоційно-вольова підготовка до критичного діалогу з «іншим»;

– вміння йти на компроміси та готовність частково поступитися власними інтересами з метою подолання та запобігання конфліктам;

– вміння критично ставитись до себе як до «інших», щоб ще більше підвищити власні можливості [20, с. 8].

В. Лекторський пропонує чотири можливих моделі розуміння толерантності:

Перша модель толерантності – «толерантність як байдужість». У цьому випадку толерантність проявляється як байдужість до існування різних поглядів і практик, оскільки останні розглядаються як неважливі для основної проблеми, яку вирішує суспільство. Тому модель припускає, що існують

думки, достовірність яких ніколи не може бути доведена (релігійні думки, конкретні цінності різних культур, особливі національні переконання тощо).

Друга модель – «толерантність неможлива для розуміння один одного». Відповідно до такого розуміння толерантності, релігії та метафізичні погляди, специфічні цінності культури не поступаються людській діяльності та суспільному розвитку. Толерантність тут проявляється як повага до інших, але водночас вона також проявляється як нездатність зрозуміти та взаємодіяти з ним.

Третя модель – «толерантність як поблажливість». У цьому сенсі толерантність поблажлива до слабкостей інших, а також демонструє певну ступінь зневаги до них. Наприклад, я повинен терпіти думки, я розумію і можу показати їхні невдачі, але немає сенсу вести критичну дискусію з такою людиною. Відмінності в цій моделі допускаються, але вони не розпізнаються одночасно, а можуть бути лише сприйняті та закріплені. Тут толерантність не включає інших цінностей; навпаки, це інший, можливо, більш вишуканий і витончений метод, що дозволяє ще більше зміцнити підлегле становище іншої сторони.

Четверта модель – «Толерантність – це продовження особистого досвіду та критичного діалогу». У цьому випадку толерантність – це повага до позиції інших та ставлення до взаємної зміни позиції внаслідок критичного діалогу [21, с. 46-54].

Слід зазначити, що у вищезгаданій толерантній моделі лише остання означає повагу до інших та визнання власної гідності чужої думки. Ми погоджуємося з думкою автора про те, що ця модель є найбільш підходящою для сучасних соціальних умов. Іншими словами, толерантність базується не на розумінні відмінностей, а на знанні та сприйнятті того, що конкретні факти, явища, дії та думки мають право на існування.

Ми будемо розуміти толерантність як спосіб поваги, прийняття та правильного розуміння багатих та різноманітних культур, форм самовираження та людської особистості у нашому світі. Тракуємо

толерантність не тільки як терпимість та прийняття інших поглядів та позицій, а також різноманіття культури нашого світу, а й як повагу та прийняття форм самовираження людської особистості. Знання, відкритість, спілкування та свобода думок, совісті та віри сприяють толерантності.

Серед основних принципів толерантності виділяють такі:

- рівність між представниками різних етнічних груп (усі люди мають рівний доступ до соціальних виплат, незалежно від статі, раси, національності, релігії чи приналежності до будь-якої іншої групи);
- взаємна повага, дружба та толерантність усіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних та релігійних груп;
- відмова від застосування насильства як неприйняттого засобу залучення особи до будь-якої ідеї;
- рівні можливості брати участь у політичному житті всіх членів суспільства;
- захищати та розвивати культурні особливості та мови етнічних меншин, які гарантовані законом;
- справжня можливість дотримуватися всіх культурних традицій у суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не порушує права та можливості представників інших конфесій;
- співпраця та солідарність у вирішенні загальних проблем;
- заперечення негативних стереотипів у сфері міжетнічних відносин та гендерних відносин [22, с. 159].

«Декларація принципів толерантності» пропонує тлумачити поняття «толерантність» як повагу, прийняття та розуміння багатих та різноманітних культур світу, наших форм самовираження та способу вираження людської особистості. Іншими словами, толерантність – це гармонія у різноманітності. Толерантність, яка поважає права людини, означає, що кожен має право поважати власні переконання та визнавати, що інші мають такі ж права, і не повинен терпіти соціальну несправедливість або відмовлятися від своїх

переконань. Толерантність означає визнання того, що люди істотно різні за зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою та цінностями, і мають право жити спокійно та зберігати свою індивідуальність. Думка однієї людини не може бути нав'язана іншій.

І. Галицьким [23] запропоновано класифікацію типів толерантності, що охоплює всі сфери суспільного життя: стать, вік, міжнаціональність, раса, релігія, географія, фізіологія, політика, маргіналізація:

1) гендерна толерантність – це справедливе ставлення до представників протилежної статі, відсутність уявлень про те, що одна стать краще за іншу;

2) вікова толерантність – неупереджене ставлення до попередніх «недоліків» особи, пов'язаних з її віком. У багатьох культурах толерантність до віку, ймовірно, поєднуватиметься з повагою до літніх людей;

3) міжетнічна толерантність – позитивне ставлення до представників різних етнічних груп, здатність ставитися до будь-кого з точки зору «презумпції національної невинності»;

4) расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси;

5) релігійна толерантність – це бути справедливим до доктрин різних конфесій, віруючих та невіруючих, релігійних переконань, представлених різними релігійними групами;

6) географічна толерантність – неупередженість жителів міст, особливо мешканців столиці, до мешканців малих міст, сіл та інших районів, і навпаки;

7) міжкласова толерантність – однакове ставлення до представників різних соціальних класів;

8) фізіологічна толерантність – дбайливе ставлення до пацієнтів, інвалідів та осіб із зовнішніми вадами;

9) політична толерантність – справедливе ставлення до діяльності різних партій та асоціацій та до заяв їх членів;

10) сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

11) маргінальна толерантність – ставлення до безхатченків, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених та ін. [23].

У науковій літературі виокремлюють такі функції толерантності:

- креативна – надає можливості для творчих змін у навколишній дійсності; створює умови для безпечного відображення відмінностей та творчих дій; створює умови для творчого самоствердження;

- регулювальна – дозволяє об'єднати відкладену позитивну реакцію, щоб придушити ворожість, або замінити її позитивною; пропонує конструктивні шляхи вирішення конфліктних ситуацій; зосередження на збереженні рівності, поваги та свободи у стосунках;

- виховна – забезпечує передачу досвіду позитивної соціальної взаємодії та досвіду всієї людини; є прекрасним прикладом організації суспільного життя; забезпечує успішну соціалізацію; виховує моральне розуміння, співпереживання та здатність лояльно оцінювати поведінку інших;

- культурозбережувальна – полягає в збереженні та зростанні культурного досвіду групи, нації та суспільства;

- мирозабезпечувальна – допомагає визначити багатовимірність середовища та різноманітність точок зору та забезпечувати гармонійне та мирне співіснування різних представників з різних причин; як непорушну та ненасильницьку соціальну гарантію для різних етнічних меншин;

- психологічна – є основою нормалізації груп та соціально-психологічної атмосфери (атмосфера довіри, поваги, визнання та підтримки); формує та розвиває національну свідомість; забезпечує расову та соціальну самоідентичність; підтримує та розвиває самооцінку окремих людей та зниження чутливості до несприятливих факторів;

- соціально-комунікативна – виховує манеру спілкування, співпраці та взаєморозуміння; дозволяє налагодити конструктивне спілкування з представниками різних груп та різних світоглядів;

– феліцитологічна: допомагає особі отримувати щастя від спілкування з різними членами суспільства, усвідомлює власну особистість і сприяє визнанню себе іншими [22, с. 161].

Отже, толерантність є основною цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства для власних змін та інновацій також означає, що воно відкрите для зовнішнього світу та інших культурних норм та принципів. Тому індивідуальна толерантність, критичне мислення, свобода та відповідальність у відкритому суспільстві взаємопов'язані та складають основу демократії, створюючи умови для суспільного розвитку та руху.

Тому в науковій літературі толерантність розглядається як повага та визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури, норм поведінки та відмова від зведення цього різноманіття до будь-якої точки єдності чи переваги. У цьому тлумаченні толерантність означає визнання прав інших, ставлення до інших як рівних, вимагання розуміння та співчуття, готовність приймати представників інших націй та культур та взаємодію з ними на основі згоди та поваги. Це виявляє реальну ефективність у витривалості, самоконтролі та здатності тривати негативні наслідки протягом тривалого часу. У нашому дослідженні ми будемо виходити з розуміння толерантності, тобто поважати, приймати і правильно розуміти багаті та різноманітні культури, форми самовираження та людської особистості у світі, а також сприяти знанням, відкритості, спілкуванню та свободі думок, совісті та переконань.

Неоднозначність поняття толерантності сприяє різноманіттю підходів до виокремлення структурних компонентів в досліджуваному феномені. Даною проблемою займалися такі дослідники, як Г. Бардієр, С. Герасимов, О. Грива, Т. Гурова, Н. Заверико, І. Зверева, А. Капська, О. Ісаєва, І. Крутова, О. Олексюк, О. Орлов, О. Орловська, С. Савченко, О. Скрябіна, О. Шапіро та ін.

Розглянемо погляди вчених на структуру толерантності в загально психологічному розумінні.

На думку О. Ісаєвої, толерантність – це якість особистості, що репрезентує пізнання (толерантні знання, толерантні риси особистості), емоційну оцінку (співпереживання, здатність об'єктивно оцінювати інших), поведінку (діалогічні відносини, відносини співпраці) і визначає позитивну моральну позицію взаємодії з людьми [24, с. 19].

О. Грива, зокрема, виділила такі складові толерантності особистості:

1) Когнітивний компонент – людські знання, якими вони свідомо маніпулюють (історія та культура людей у світі, основи людського житла, релігійні знання; стать, вік, етнічна приналежність та інші соціальні особливості різних груп; особливості сучасності: глобалізація, світ наростаючих конфліктів, соціальних криз тощо).

2) Аксіологічний компонент, що забезпечує чи не забезпечує особисту толерантність (цінність окремих людей та культуру як соціальне явище), цінність рівності та взаємоповаги; беруть на себе соціальну відповідальність за власні слова та вчинки; подолання стереотипів, упереджень та агресії.

3) Інструментальний компонент – показує особисті навички (спілкування з іншими культурами, соціальними групами тощо; контакти та взаємодія з іншими людьми та групами; спілкування; дії в полікультурному середовищі та різнорідних групах; полікультурне мислення; саморегулювання).

4) Якісний компонент, що регулює якості особистості (терпіння; відсутність тривоги; емпатія; критичне мислення; соціальна гнучкість; соціальне сприйняття; емоційна стабільність; незалежність) [25, с. 10].

О. Орловська у структурі толерантності особистості виділяє три підсистеми:

1) когнітивну – знання людини (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявленням про життя);

2) емоційну – відносно стійкі почуття людини до речей виражаються як емоційні оцінки (емоційно-ціннісне ставлення до людей, думки інших людей, етнічні проблеми, міжособистісні стосунки, почуття);

3) діяльнісну – тенденція певної соціальної поведінки ґрунтується на розумінні та співпраці; загальному напрямку діяльності людини на об'єктах та явищах із суспільним значенням та побудові методів реалізації життєвих планів [22 с. 163].

О. Скрябіна вивчала структурні компоненти комунікативної толерантності, які розглядаються разом з мотивацією та ціннісним ставленням спілкування. Тому вчені вказують на існування емоцій, інструментів та пізнання [26].

С. Герасимов вважає, що толерантність є складною особистісною рисою, терпіння, смиренність і толерантність вбачаються в структурі цієї концепції не тільки для навколишнього середовища, але і для нього самого [27].

Г. Бардієр вважає, що в структурному плані толерантність може бути описана за допомогою схеми, яка включає три основні компоненти:

- 1) афективний (емоційні реакції, переживання, почуття);
- 2) когнітивний (знання, судження, думки);
- 3) конативний (дії, наміри, поведінка) [28].

Наступні три компоненти також використовуються для опису толерантності: пізнання, емоції та поведінка. Толерантність когнітивних вимірів – це усвідомлення та осмислення людиною складності, багатовимірності життєвої реальності та мінливості сприйняття, розуміння та оцінки різних людей, а також відносності, незавершеності, неповноти та суб'єктивних власних думок та картини світу.

Емоційна толерантність в основному проявляється у здатності співпереживати. Встановлення емоційних зв'язків між співрозмовниками допомагає створити більш довірливу та безпечну атмосферу спілкування, тим самим зменшуючи напругу та можливість погіршення стосунків, та конфронтації. Толерантність до поведінки включає велику кількість специфічних умінь і навичок, у тому числі: готовність терпіти висловлювання

інших, відстоювати власну позицію, вести переговори, здатність досягати компромісів та толерантну поведінку у стресових ситуаціях [29].

Дослідники О. Орлов та О. Шапіро диференціюють розуміння феномена толерантності, до складу якого належать:

1) природна толерантність – відвертість, допитливість, довірливість – властива маленькій дитині, асоціюється з якостями її Я (толерантність типу А);

2) моральна толерантність – терпимість, асоційована з особистістю (зовнішнім Я людини), тобто (толерантність типу Б);

3) етична толерантність – сприйняття, довіра, асоційована з сутністю або внутрішнім Я людини (толерантність типу В).

Розглянемо ці види допусків докладніше. Толерантність типу А – це природне та безумовне сприйняття іншої людини, яке розцінюється як сутність самодостатності. Такий вид толерантності зустрічається в житті дітей і в процесі формування їх особистості (процес персоналізації) ще не призвів до поділу особистого та соціального досвіду, до існування плану поділу між поведінкою та досвідом.

Толерантність типу Б є похідною від процесу персоналізації і, певною мірою, є загальною для більшості дорослих. Толерантна особистість намагається стримати себе за допомогою механізмів психологічного захисту. Однак вона приховує власну нетерпимість – посилення напруженості, очевидні відмінності, репресивна агресія. Можна сказати, що толерантність типу Б насправді неправильна, часткова, видима, умовна та штучна.

Толерантність типу В ґрунтується на сприйнятті людиною навколишнього середовища та самої себе, а також на відносинах із зовнішнім та внутрішнім світом у діалогічній формі. Це справжня, зріла і по-справжньому позитивна толерантність, заснована на більш всебічному розумінні та сприйнятті реальності. Цей вид толерантності проявляється в міжособистісному спілкуванні антропоморфної особистості, що виключає

особистість і тіньові компоненти зі своєї структури, але суттєва продуктивність дуже очевидна [30].

Дослідниця Е. Койкова виявила естетичні елементи у структурі толерантності, що є одним із засобів виховувати толерантні стосунки між однолітками. Це корисно для виховання толерантності молодших школярів на уроках музики. Взаємовідносини, розвиток їх здібностей, досвід і довіра [31].

В основу нашого дослідження покладено структуру толерантності особистості молодшого школяра, визначеної Т. Гуровою [27]. Дослідниця у структурі толерантності особистості молодшого школяра виокремила такі компоненти:

- 1) психофізіологічний;
- 2) мотиваційно-ціннісний;
- 3) етико-комунікативний;
- 4) емоційно-емпатійний;
- 5) когнітивний;
- 6) поведінковий;
- 7) рефлексивний.

Розглянемо кожний компонент визначеної структури більш детально.

1. Психофізіологічний компонент. У структурі толерантності є психофізіологічне походження її розвитку та виконання, тобто психофізіологічна складова. Цей компонент включає психологічні характеристики людини, пов'язані з її нервовими процесами: швидкість реакції на зовнішню інформацію, стабільність і гнучкість нервової системи. Виокремлення психофізіологічних компонентів у структурі толерантності можна пояснити прямим зв'язком між формуванням емоційного опору зовнішнім впливам та неврологічними особливостями кожної людини. Тому формування емоційного опору зовнішнім впливам є одним із показників особистісної толерантності.

Відповідно до психофізіологічних компонентів толерантності визначаються такі особисті якості молодших: швидкість та стійкість

позитивної емоційної реакції молодших на культурні, релігійні, етнічні чи расові відмінності.

2. Мотиваційно-ціннісний компонент. Мотиваційні та ціннісні компоненти толерантності мають такі характеристики: прагнення індивіда самостійно здобувати знання та використовувати їх у власному житті; його інтерес до обміну інформацією з представниками інших культурних традицій та вірувань з метою збагачення власного життєвого досвіду. Цей компонент поєднує цінності, потреби та мотивації діяльності, спрямованої на подолання конфліктів та досягнення взаєморозуміння в процесі взаємодії.

Аналіз мотиваційних та ціннісних компонентів дозволяє виявити такі особисті якості молодших школярів:

- зацікавлення в обміні інформацією з представниками інших культурних традицій та вірувань;
- молодші школярі хочуть засвоїти нові та незнайомі знання, здобувати знання за різних обставин та використовувати їх у власному житті;
- вміння пристосовуватися до вищого становища співрозмовника;
- зосередження на подоланні конфліктних ситуацій у спілкуванні.

3. Етико-комунікативний компонент. Етичний та комунікативний компоненти толерантності характеризуються ставленням особистості до оточуючих у спілкуванні. Дослідження в цій частині відображає прийнятність неприємного або неприйняттого психічного стану, якості та поведінки партнера у взаємодії. Цей компонент чітко відображає досвід комунікативних навичок, заснований на формуванні знань про уникнення конфліктних ситуацій, запобігання загостренню суперечок у дискусії та пошуку спільних мов у спілкуванні без підкреслення відмінностей у поглядах та переконаннях.

Фундаментом цього компонента є здатність вести відкритий діалог із зосередженням на збагаченні власного досвіду у процесі спілкування. Вивчення етичних норм стає важливим для терпимості до цієї складової освіти, оскільки вони визначають роль моралі в процесі спілкування. Цей компонент відображає досвід, культуру, цінності, потреби, інтереси,

установки, особистість, темперамент, звички, мислення та емоційні стереотипи індивідуальної поведінки в спілкуванні.

Відповідно до етичних та комунікативних елементів толерантності, особисті якості молодших школярів такі:

- дружне та ввічливе ставлення молодших школярів до представників інших релігійних, етнічних чи культурних відмінностей під час спілкування;
- вміння уникати конфліктів та здатність запобігати загостренню суперечок під час взаємодії;
- відкритий та конструктивний діалог для збагачення власного досвіду та здатності розуміти нове;
- розвиток знання про вміння уникати конфліктних ситуацій, щоб не допустити загострення суперечок у дискусії;
- вміння знаходити спільну мову у спілкуванні без підкреслення відмінностей у думках та переконаннях;
- розуміння етики та її ролі у спілкуванні.

4. Емоційно-емпатійний компонент. Цей компонент толерантності пов'язаний з толерантним ставленням до різних виступів різних людей. Головною особливістю реалізації емоційного компонента є значимість відмінності та відповідна відповідь індивіда на відмінність у процесі спілкування. Ступінь діяльності людини у відповідь на відмінності залежить від формування емоційного та емпатійного ставлення до незнайомих людей або реакції інших людей. Отже, позитивна емоційна реакція на відмінність між власною діяльністю та діяльністю інших є основою усвідомлення толерантності та поведінки. В якості показника компоненту емоційної емпатії толерантності слід звертати увагу на: на інші культурні традиції, переконання; сприйняття, розуміння, альтруїзм, повагу та доброту.

Слід зазначити, що формування емоційно-емпатійного компонента можна перевірити лише в процесі спілкування та взаємодії. Ось чому ми вважаємо, що компонент емоційного співпереживання толерантності тісно пов'язаний із компонентом морального спілкування.

Визначення складових емоційно-емпатійного компонента толерантності дозволило виявити такі особистісні якості молодшого школяра:

- вміння позитивно реагувати, розуміти і повністю сприймати зовнішню інформацію, що відрізняється від вашої власної позиції;
- вміння визнавати права, що існують у різних ракурсах, переконаннях та традиційних концепціях;
- вміння емоційно співпереживати, бути доброзичливим і терплячим до почуттів та результатів інших.

5. Когнітивний компонент. Для когнітивного компоненту толерантності сформованими показниками є знання та розуміння позиції іншого, впевненість у власних переконаннях, але припущення про відносність істини та ставлення до зміни своєї позиції за переконливих обставин впливають з іншого. Іншою особливістю цього компонента є розуміння природи та змісту толерантності та важливості толерантності у суспільстві. Критеріями когнітивної складової є гнучкість та критичне мислення.

Визначаючи складові когнітивного компоненту толерантності, можна виявити такі особисті молодших школярів:

- розуміти відносність істини;
- мати ставлення до зміни своєї позиції, коли інша сторона наводить переконливий аргумент;
- усвідомлення та визнання вищого статусу в очах учнів;
- доступність гнучкості та критичне розуміння нової інформації.

6. Поведінковий компонент. Толерантні поведінкові компоненти можуть включати велику кількість умінь і навичок, які людина виявляє при спілкуванні з носіями інших культурних цінностей, а також не знайомі зі своїми психологічними явищами і важко їх розуміти. Цей компонент тісно пов'язаний з досвідом толерантної поведінки застосування знань і навичок і розглядає різні прояви інших з толерантним ставленням, що проявляється у здатності довіряти, спільності, доброзичливості, співпраці та діалозі з іншими; автономії; рішучості й самодисципліни. Сила реагування на відмінності

залежить від їх суспільного та особистого значення. Іншими словами, цей компонент відповідає за здатність людини позитивно реагувати на оточуючі культурні, соціальні, релігійні, етнічні та расові відмінності.

Аналіз складових поведінкового компонента дозволив виділити такі особистісні якості молодшого школяра, як:

- готовність активної взаємодії, є готові моделі толерантної поведінки, і є позитивні реакції на відмінності;
- доброзичливе та зацікавлене ставлення до спілкування та протистояння з представниками інших культурних традицій.

7. Рефлексивний компонент. Частина терпимої рефлексивності (результату аналізу) відповідає за ретельний аналіз результату взаємодії. Толерантна особистість залежить від здатності аналізувати власні емоції, думки, слова, поведінку та способи взаємодії з іншою культурою чи ментальністю. Цей компонент також тісно пов'язаний з формуванням індивідуального незалежного критичного мислення, здатністю поглинати та обробляти нову інформацію, здатністю виносити судження на основі моральних цінностей, а також здатністю адаптуватися до суспільства та творчості.

Аналіз складових рефлексивного компонента дозволив визначити такі особистісні якості молодшого школяра, як:

- навички аналізу та спілкування з результатами взаємодії з об'єктом;
- знання про свої емоції, думки, слова, поведінку та способи взаємодії з іншою психологією;
- здатність судити на основі моральних цінностей.

Тому в структурі толерантності ми виділили такі складові: психофізіологія, мотиваційна цінність, етичне спілкування, емоційне співпереживання, пізнання, поведінка та рефлексія.

Метою формування толерантності у молодших школярів є виховання толерантних рис особистості цієї вікової групи. Цього можна досягти лише шляхом взаємодії школи та батьків. У житті дитини школа та сім'я є двома

найважливішими факторами. Вони повинні взаємодіяти для досягнення цілей та вирішення таких завдань: запобігати нетерпимості в класі; створювати атмосферу діалогу та співпраці у спілкуванні; формувати розуміння бажання інших; розвивати здатність критикувати власну діяльність та поведінку; розвиток емпатії та співчуття, довіри та гідності.

Узагальнюючи, підкреслимо, що серед основних компонентів толерантності в дітей молодшого шкільного віку можна віднести:

- знання про толерантність, існування культурних відмінностей та способу мислення, представленого іншими расовими, етнічними чи культурними ознаками;

- виховати доброзичливе ставлення до оточуючих та зацікавленість набути певного досвіду спілкування з представниками іншої культури;

- розвивати навички культурного спілкування та навички вирішення конфліктів.

Тому знання, які набувають діти молодшого віку про існування толерантності, можуть допомогти переконати їх у тому, що певні рішення та дії, зроблені іншою людиною, є доцільними, а також розпізнати власні емоції та керувати ними. Слід зазначити, що формування толерантності не обмежується лише прищепленням знань про толерантність учням початкових класів. Стимулом її толерантної поведінки є здобуття діалогу, вислуховування позиції інших, спроба зрозуміти та прийняти позицію інших.

На думку В. Орловської, толерантна особистість поєднує важливі характеристики, що відображають психолого-етичні сторони людських стосунків, а саме:

- гуманність – увага на самотній внутрішній світ людини, віра в його прекрасний початок, людську природу міжособистісних відносин і відмова пригнічувати форму людської гідності;

- рефлексивність – глибоко розуміти особливості людини та її сильні та слабкі сторони та будувати їх на основі толерантного світогляду;

- свобода – дисциплінованість та відповідальність, неприйняття жорстоких розпоряджень та заборон, що може призвести до виправлення законів, повноваження яких забезпечують їх виконання;

- відповідальність – втілення внутрішньої влади у ситуаціях прийняття рішень та її якісна реалізація базується на різноманітних методах та особистих вимогах;

- захищеність – зіткнувшись із шкідливими наслідками суспільства, забезпечте розуміння та підтримку, почуття безпеки та зв'язку з іншими;

- гнучкість – здатність приймати рішення на основі складу подій та учасників навколишнього середовища; встановлювати систему відносин на основі володіння повною інформацією;

- самовладання – володіння собою, управління емоціями, вчинками;

- варіативність – багатовимірний підхід до оцінки навколишнього середовища та прийняття відповідних рішень на основі ситуації;

- перцепція – вміння підмічати й виділяти різні властивості людей, проникати в їхній внутрішній світ;

- емпатія – співчуття до проблем інших людей, емоційна оцінка інциденту;

- почуття гумору – сатиричне ставлення до абсурдних ситуацій, необдуманна поведінка, вміння сміятися над собою [22].

Додаток А містить основні характеристики толерантної та інтолерантної особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури виявив різноманітність способів відокремлення структурних компонентів толерантності. Структура особистісної толерантності молодших школярів виділяє такі складові: психофізіологія, цінність мотивації, етичне спілкування, емоційне співпереживання, пізнання, поведінка та рефлексія. Дослідження показали, що толерантність – це багат шарове явище, яке проявляється у багатьох формах і може бути викликане психологічними якостями будь-якої людини.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика дітей молодшого шкільного віку в контексті виховання толерантних стосунків

Виховання толерантних стосунків серед молодших школярів – це тривалий, безперервний і багатофакторний процес, який вимагає навчання верифікації та персоналізованих методів відповідно до їх вікових особливостей [32, с. 135]. Дослідження показали, що молодший шкільний вік є чутливим періодом для розвитку толерантної особистості, який визначається є швидким процесом загального розвитку.

Взаємостосунки – це відносини між людьми в процесі спілкування та спільної діяльності. Суть відносин полягає в тому, що вони не представляють суб'єкт-об'єктні відносини між однією людиною та іншою, а суб'єкт-об'єктну взаємодію. Відносини передбачають встановлення та розвиток різноманітної та відносно стабільної вибіркової, свідомої та емоційно насиченої системи стосунків між учасниками контактної групи, що виявляється у спілкуванні та спільній діяльності та опосередковується діями та цінностями.

Під поняттям «виховання толерантних відносин» дослідники розуміють цілеспрямовану діяльність, яка спрямована на формування та розвиток особистості, для якої характерні контакт, толерантність, гнучкість, емоційна стабільність, співпереживання, допомога та свідомо соціальна діяльність з іншими.

Слід зазначити, що психологічні характеристики молодшого шкільного віку (6 (7)-10 (11) років) займають чільне місце в теоретичній та емпіричній роботі вчителів та психологів. Постійна увага дослідників до розвитку особистості цієї вікової групи пояснюється тим, що саме в цьому віці формуються пухлини особистості, що значною мірою визначає подальший інтелектуальний, духовний та моральний розвиток учнів.

Як стверджують науковці (Л. Ожович, Л. Виготський, В. Давидова, В. Зенковський, Я. Коломинський, О. Леонтєва, В. Сухомлинський, Г.Цукерман та ін.), основними характеристиками молодшого шкільного віку є:

- зміна пізнавального процесу та розвиток автономної уваги, сприйняття та пам'яті; трансформація від зорового зображення до мови та логічного мислення; формування системи конкретних понять;
- розвиток саморегуляції, формування вольових характеристик, розвиток самооцінки на основі оцінки референтної особи (першого вчителя);
- розвиток впевненості в собі та здібностей, якщо це підтримується рекомендаціями; розвиток невпевненості та втрати інтересу до навчання – якщо переважає критичне ставлення дорослих;
- оволодіння навичками читання, письма, підрахунку та накопичення знань; підвищення рівня навичок домашнього завдання [33].

В. Лекторський вказував, що однією з найважливіших характеристик психологічного розвитку початкової школи є її «особлива емоція» [21], коли виникає нова форма співпереживання поведінці та стану іншої людини, без її складних форм спілкування та толерантні взаємодії неможливі. Емоційний стан, пов'язаний зі сприйняттям та оцінкою інших, а також досвід, спричинений ставленням інших до своєї особистості, сприяють розвитку толерантних стосунків учнів. Відчуваючи радість від спілкування з іншими, захоплюючись ними, піклуючись про них, засмучуючись їхніми невдачами, відчуваючи свою потрібність іншим, дитина набуває індивідуальний моральний досвід, вчиться бути толерантною, гуманною стосовно інших людей і себе.

Завдяки чутливості та вразливості, викликаній домінуючим чуттєво-емоційним пізнанням світу, емоційний досвід дітей інтенсивно збагачується у процесі спілкування, тоді як поведінка молодших класів імпульсивна та безпосередня. Тому одним із важливих завдань у початковій школі є трансформація імпульсивної поведінки, що рухається емоціями та враженнями, у вільний хід, тобто перехід від зовнішнього регулювання до внутрішнього регулювання, з можливістю вибору та контролю власної поведінки.

Ця трансформація відбувається у шкільному середовищі. Як особливий соціальний простір вона характеризується соціальною та культурною структурою, існуванням ключових постатей (учителів) та значним збільшенням потоку інформації пізнавального та культурного характеру.

В. Тугай наголосив, що роль учителів у формуванні толерантності учнів неможливо переоцінити. Поведінка першого вчителя є зразком для наслідування, еталоном оцінки взаємин учнів. Особливо це проявляється на ранніх етапах навчання: учні першого класу повністю усвідомлюють авторитет вчителя і майже безумовно сприймають його оцінку. Навіть усвідомлюючи себе як особистість, учень просто повторює те, що сказав йому вчитель. Ця роль дає можливість вчителю мати великий вплив на учня, на розвиток його особистості, на його емоційний, інтелектуальний та моральний розвиток.

Довірливість і відвертість у спілкуванні з учителем створюють хороші умови для формування толерантності до дітей, але це вимагає від вчителя високого почуття відповідальності, професійних здібностей та постійного морального контролю за їх поведінкою та емоційним вираженням. Важливим завданням вчителів є створення доброзичливої атмосфери, толерантного простору, успішної ситуації та взаємодопомоги серед дітей у класі. Тільки тоді, коли вчитель організовує колектив і виховує толерантні норми поведінки, що стає необхідною умовою нормального життя всього класу, у викладачів та однолітків може формуватися почуття поваги, толерантності, емпатії та любові до інших [32, с. 137-138].

На основі аналізу теорії та практики реалізації завдань формування толерантності у молодших школярів стабільне та повторюване спілкування між різними станами та між складовими процесу формування толерантності молодших школярів виявляє їх впорядковані зміни:

– обумовленість формування толерантності молодших школярів потребами суспільства і держави в особистості, яка здатна будувати відносини

з іншими людьми на толерантній основі, вирішувати деструктивні конфліктні ситуації через повагу, розуміння і прийняття іншої точки зору;

– успіх процесу формування толерантності у дітей в молодшій школі за допомогою освітніх обмінів спирається на моделі, які спрямовані на формування свідомості та поведінки в толерантності, а також розвивають здатність виражати емоції та почуття толерантності;

– формування толерантності у початкових класів залежить від професійних здібностей вчителів початкових класів та змісту інформатизації освіти, що здійснюється початковими школами [32, с. 138].

Толерантне ставлення молодших школярів до людей спочатку нестабільне та ситуативне. Їх стосунки з оточуючими залежать від їх ставлення до себе або відповідно до їх емоційного стану. Завдання вчителя – трансформувати ставлення до оточуючих з ситуаційного рівня на рівень принципу. Ставлення до інших може перетворитися на толерантність як якість особистості, лише якщо є глибоке усвідомлення.

Тому процес виховання толерантності учнів початкових класів має бути встановлений вчителями відповідно до конкретних обставин молодшого шкільного віку, цілеспрямований, всебічний і спиратися на деякі основні принципи для забезпечення справжньої ефективності виховання толерантності.

Серед педагогічних принципів виховання толерантних взаємин учнів початкових класів виділяють:

1) принцип мети вимагає, щоб у процесі формування толерантності до молодших школярів, чіткого розуміння мети та очікуваних результатів впливу освіти, всебічно зважити різні фактори, що впливають на цей процес, і керувати механізм досягнення мети;

2) принципи безперервності, послідовності та системності. У процесі розуміння та оволодіння цінностями толерантності логічна та обґрунтована система, яка поступово пристосовується до учнів відповідно до їх віку та особистих особливостей, забезпечує умови для формування толерантності;

3) принцип культурної послідовності, тобто виховання толерантності особистості, що враховує культурну національну психологію та національні педагогічні особливості. Під цим впливом відбувається процес формування особистості дітей;

4) принцип врахування індивідуальних особливостей дітей. Принцип передбачає, що в процесі навчання спілкуванню слід підтримувати цілісність, оригінальність, характеристики та відмінності кожного учня, а також унікальність індивідуальних особливостей слід враховувати при виборі стратегій впливу на освіту;

5) принцип формування єдності знань, умінь, навичок, усвідомлення та поведінки, формування толерантності в єдності пізнання, емоцій та поведінки з урахуванням внутрішнього та зовнішнього набору особистості;

6) принцип діалогу та взаємодії вчитель-учень спрямований на організацію педагогічної взаємодії. Основна частина навчального процесу прагне взаєморозуміння та безконфліктної координації позицій, створення доброї атмосфери, рівності, взаємоповаги, прийняття та співпереживання [32, с. 139-140].

Специфіка молодшого шкільного віку детермінує побудову процесу виховання толерантних взаємин учнів на основі принципів:

1) емоційна відкритість, що підкреслює ціннісну орієнтацію молодших школярів, включаючи толерантність, переважно у формі досвіду. У зв'язку з цим процес формування толерантності до учнів передбачає організацію різноманітних, позитивних та емоційних взаємодій між дітьми та вчителями у процесі навчання;

2) створення ситуації успіху в процесі колективної діяльності. Створення моральної атмосфери в колективі, встановлення толерантних стосунків з учнями є найважливішим, і воно може координувати стосунки між дитиною та дитячою спільнотою для досягнення мети;

3) особиста модель для наслідування та викладацька підтримка. Вона враховує важливість та високий авторитет учителів початкових класів, а також

надає вчителям підхід, орієнтований на толерантність, який вчителі готові впроваджувати у процесі обміну викладачами, організувати психологічну та навчальну підтримку та психологічна безпека для всіх учнів. Поведінка вчителя розглядається як модель толерантності: «Якщо ти хочеш виховувати толерантність до інших, ти повинен стати зразком толерантності» [34];

4) стимулювання моральної поведінки дітей, задоволення потреби визнання у дітей, створення умов для дотримання толерантної поведінки та визнання вчителями й однокласниками. Потреба в повазі, сприйняття інших формується в молодших класах під впливом позитивного іміджу «Я»: Якщо колективне судження батьків, учителів та однокласників формує своєрідне мислення про те, що вони добрі, терплячі, турботливі та чутливі, учні шукають підтримки для своєї позитивної оцінки в очах оточуючих.

Отже, дослідження особливостей молодшого шкільного віку в контексті виховання толерантних стосунків виявило, що домінуючим чинником, що впливає на розвиток толерантності учнів початкових класів, є їх інтеграція у шкільне середовище як особливий соціальний простір, який характеризується соціальною та культурною структурою, існуванням ключових постатей (учителів) та значне зростання інформаційних потоків пізнавального й загальнокультурного характеру.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У науковій літературі виявлено, що толерантність розглядається як повага та визнання рівності, відмова від панування та насильства, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури, норм поведінки та відмова від переваги будь-кого. У цьому тлумаченні толерантність означає визнання прав інших, ставлення до інших як рівних, вимагання розуміння та співчуття, готовність приймати представників інших націй та культур та взаємодію з ними на основі згоди та поваги. Своє практичне вираження це знаходить у витримці, самовладанні, здатності тривалий час терпіти несприятливі впливи.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про різноманітність виокремлення структурних компонентів у явищі «толерантності». Структура толерантності особистості учнів молодших класів виділяє такі компоненти: психофізіологія, мотиваційна цінність, етичне спілкування, емоційна емпатія, пізнання, поведінка та рефлексія. Дослідження показали, що толерантність – це багатопланове явище, яке проявляється у багатьох формах і може бути викликане психологічними якостями будь-якої людини.

Проаналізовано особливості молодшого шкільного віку на тлі виховання толерантності учнів початкових класів. Встановлено, що домінуючим чинником, що впливає на виховання відносин толерантності серед учнів початкових класів, є їх включення до середовища толерантності як особливого соціального простору, який характеризується соціальною культурною структурою, існуванням ключових постатей (учителів), а також значне збільшення рівня пізнання та загальнокультурного характеру.

Процес визначення толерантних стосунків учнів початкових класів повинен визначатися вчителем відповідно до особливостей молодшого шкільного віку, доречним і всебічним, і спиратися на низку основних принципів, щоб гарантувати, що він дійсно відіграє певну роль у процесі навчання, виховуючи толерантність учнів.

РОЗДІЛ 2. УМОВИ ТА ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів

Однією з актуальних проблем, яку міжнародне співтовариство повинно вирішувати, є соціальна нетерпимість, яка викликана особистісною, етнічною, релігійною та соціальною зарозумілістю, ворожістю до оточуючих та відмінністю від нас самих. Сучасний імміграційний процес, покращений інформаційний простір та екологічні умови призвели до формування різноманітного суспільства. Тому важливо підготувати молодь до життя в сучасному світі, що передбачає формування толерантності як якості особистості. Саме у молодшому шкільному віці створюються найбільш сприятливі умови для формування соціально значущих рис особистості, серед яких у центрі уваги повинна бути толерантність.

Толерантна свідомість учнів молодших класів формується в навчальному процесі, зосереджуючись на культурному виборі, надаючи можливості для просування своєї релігії, етнічної приналежності та народної культури, визнаючи рівні права на виживання та розвиток усіх соціальних груп у сучасному світі. Толерантність як особиста освіта може допомогти учням сформувати справжні уявлення про себе та інших.

Аналіз якісних характеристик складу учнів початкових класів за новою загальнодержавною стандартною програмою дозволяє нам виділити умови навчання виховання толерантності для дітей молодшого шкільного віку в процесі інтерактивного навчального обміну. Спочатку розглянемо сутність поняття «умова» при тлумаченні різних джерел. Звернемося до визначення або розкриття умов як «прохання сторони; як усної чи письмової домовленості про

щось; як правила, встановленого в будь-якій сфері життя чи діяльності; як ситуації, коли щось трапляється» [42, с. 776].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» «умова» визначається як прохання однієї зі сторін; як усна або письмова угода про щось; як правило, встановлена в будь-якій сфері життя та діяльності; як спосіб досягти чи створити щось або обставини, які чомусь сприяли [43, с. 1295]. У філософському енциклопедичному словнику умова розглядається як сукупність об'єктів, необхідних для виникнення чи існування зміни даного об'єкта (що зумовлюється) [44, с. 286].

Психологи пояснюють природу «умов» дещо інакше. У цьому випадку вони розуміють ряд явищ у зовнішньому так і у внутрішньому середовищі, які впливають на розвиток конкретних психологічних явищ. Розкриваючи причинно-наслідковий зв'язок явища, необхідно розглядати його з різних зв'язків, тобто загалом. Якщо одне явище призводить до іншого явища, це є причиною; якщо одне явище взаємодіє з іншим явищем у загальному процесі розвитку, до якого воно належить, це фактор; якщо явище визначає існування іншого явища, то воно є інтерпретацією філософсько-психологічного поняття «умови» в контексті досліджень приводить нас до наступного висновку: умова – це сукупність педагогічних чинників (форм, методів, прийомів) які впливають на процес виховання толерантності, внаслідок їх впливу на розвиток психічних процесів у молодших школярів.

У контексті навчання та виховання «умови» розглядаються як сукупність змінних природних, соціальних, зовнішніх та внутрішніх впливів, що впливають на фізичний, психологічний та моральний розвиток людини, її поведінку, освіту, навчання та формування особистості [45, с. 36].

Умову навчання можна розглядати як структурну оболонку моделі навчання, яка реалізує її складові. Тому умови навчання повинні відображати структуру підготовчої роботи вчителя в процесі толерантного виховання учнів молодших класів. Реалізація умов навчання виховання толерантності для молодших школярів має на меті: забезпечити організаційний, навчальний та

психологічний та навчальний супровід освітнього процесу в контексті дослідження; вдосконалити освітні форми та методи; вирішити підтримувати толерантність у реальних умовах середньої школи першого рівня.

Основним засобом впровадження виховання толерантності для дітей у молодших школах є інтерактивне навчання та спілкування. За словами А.Кузьмінського, викладання-спілкування – це органічна система соціально-психологічних дій для вчителів-вихователів та учнів у всіх сферах діяльності, яка виконує певні навчальні функції і має на меті створити найкращі соціально-психологічні умови для позитивного та продуктивного життя [46].

Г. Коберник виявив, що підвищення ефективності формування толерантних стосунків серед учнів початкової школи важливо для досягнення таких умов:

– демократизація, незалежність, толерантність, стриманість, повага у шкільному житті та оновлення форма автономії учнів, необхідність виховування критичного мислення, ініціативності;

– спиратися на методи особистого виховання;

– формувати потреби в емоційному контакті, розуміти інших, поважати його гідність та самооцінку [47, с. 104].

На нашу думку, виховання толерантних взаємостосунків у дітей молодшого шкільного віку буде ефективним за таких педагогічних умов:

1) врахування психологічних особливостей молодшого шкільного віку;

2) формування навичок толерантної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших людей;

3) створення толерантного виховного середовища;

4) впровадження у навчально-виховний процес початкової школи поетапної програми виховання толерантних взаємостосунків учнів засобом ігрових технологій.

Необхідність дотримання таких умов навчання полягає в тому, що якщо поступово розробляти та впроваджувати план виховання толерантності

в процесі початкової освіти, то виховання відносин толерантності серед дітей молодшого шкільного віку буде ефективним. В умовах освітнього середовища програма навчання толерантності для учнів початкових класів забезпечує знання про толерантність, існування культурних відмінностей та мислення інших представників етнічних, національних чи культурних структур; виховує доброзичливе ставлення до інших; розвивати навички культурного спілкування та навички вирішення конфліктів.

На ефективність виховання толерантності впливає також дотримання вчителями-вихователями певних правил інтерактивного викладацького спілкування. А. Кузьмінський вважає, що дотримання правил викладання спілкування дозволить уникнути багатьох помилок. Тому кожен автор визначає термін «умови викладання» виходячи із завдань, що вирішуються в пропонованому дослідженні. Спільним моментом усіх визначень є те, що визначені автором умови спрямовані на вдосконалення інтерактивного управління учасниками навчального процесу при вирішенні конкретних навчальних завдань виховання толерантності для цієї вікової групи.

Поділяючи думку згаданих науковців, ми вважаємо найбільш ефективними такі педагогічні умови в контексті нашого дослідження:

- вчителі та батьки готуються до виховання толерантності молодших школярів в умовах інтерактивного навчання та спілкування;
- у процесі початкової освіти поступово реалізовувати план виховання толерантності за допомогою інтерактивних навчальних обмінів у класі та позакласних заходів;
- цілеспрямовано та активно використовувати зміст відділу освіти та організаційну форму навчального процесу для формування стандарту толерантного ставлення молодших школярів до інших.

Добре підготовлений педагог-вихователь може сформувати мотивацію до певних дій та ціннісних орієнтацій учнів. Підготовка вчителя до виконання плану толерантної освіти для молодших школярів середніх шкіл реалізуються

шляхом заохочення вчителів усвідомити, що учні несуть відповідальність за свій вибір у процесі виховання толерантності в рамках навчального процесу .

Водночас дитину не слід звинувачувати у нечесності чи нещирості, навіть якщо вона в цей час проявляє такі якості. Можливо, це переломний момент: спочатку-інстинкт самозахисту, а потім-мислення та відчуття роботи, що веде до перемоги над собою. Серед пропозицій вчителям, які беруть участь в експерименті, є попередження, що не варто оцінювати події (особливо історичні події, які можуть певною мірою вплинути на етнічну культуру деяких учасників освітнього процесу), і найкраще брати участь у їх самооцінці. Учнів слід навчити оцінювати себе, свою діяльність та дії у певний час, виходячи з їх толерантності в колективі та ступеня підготовки у найближчому оточенні. Вчителі повинні терпляче чекати, поки учні зрозуміють, що від нього вимагається відповідно до прийнятих етичних стандартів.

Ми вважаємо, що виховання толерантності для молодших школярів в умовах інтерактивного навчання та розповсюдження має відповідати таким вимогам:

- залучати всіх учнів до діяльності, пов'язаної з підготовкою та впровадженням нетрадиційних освітніх процесів чи навчальної діяльності;
- надихайте кожну дитину на взаємодію у навчанні та взаємодію з іншими дітьми під час навчальної діяльності
- детальна підготовка та чітка організація інтерактивних методів навчання та навчальної діяльності;
- емоційна участь дітей молодшого шкільного віку у власній діяльності у навчальному процесі;
- позитивне ставлення учасників до інтерактивного навчального спілкування;
- вплив діяльності учнів на їх поведінку, а саме: прояв толерантності у міжособистісних стосунках, спілкуванні, спільній діяльності та власних поведінкових контекстах.

Реалізація освітніх умов за новими національними стандартами, експериментальний проект толерантної освіти впроваджується в процес навчання в початковій школі, спрямований на вдосконалення класного навчання, позакласної роботи, виховну доброту, толерантність, співпереживання, чуйність та турботу про інших та інші особистісні риси в однокласниках та суспільстві. У стосунках між групами «справедливість» і незалежно від національності, релігії, соціального статусу тощо, формування розуміння однією людиною та прийняття стандартів іншої людини. Конструктивний діалог, виражений у взаємодії, сприятиме вихованню толерантності учнів початкових класів здійснюється комплексно, оскільки процес виховання та навчання нероздільні.

Тому толерантність особистості залежить від оволодіння учнем змістом підручника та здібностей учнів молодших класів (відповідно до змісту національної стандартної освітньої галузі початкової школи). Роки викладацького досвіду можуть показати, що із загального обсягу знань і навичок, сформованих для формування здібної особи, дотримуватись усіх норм суспільного життя, вона буде терпимою. Необхідно поєднати зміст освіти, діяльність людини, творчий потенціал кожної окремої людини та суспільства в цілому та досвід реалізації окремих позицій.

2.2. Засоби виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку

Дитина, яка приходить до школи, повинна вміти сприймати інших людей і доброзичливо реагувати на ту чи іншу ситуацію, незвичні для неї правила та події. Тому необхідно прищеплювати толерантність дітям з молодшого шкільного віку. Варто зазначити, що «толерантність» має багато різних визначень. Характеристика толерантності – це здатність терпіти

несприятливий вплив будь-якого фактора, поблажливість, терпимість до чийось думок, переконань тощо [35, с. 1254].

Водночас, якщо скористатися класифікацією та розумінням В.Лекторського методів толерантності дослідників В. Величка, О. Гриви, Г.Солдатової, Г. Дмитрієва та О. Шарової, можна зробити висновок, що «толерантна» концепція має широкі рамки: від пасивного «байдужості» до активного «розширення власного досвіду та критичного діалогу» [36, с. 46-54].

Вперше проблему навчання толерантності підняв М. Бубер, на той час потрібно було створити новий напрям у викладанні наук – толерантне виховання. Він виділив багато важливих якостей толерантності, показав її зв'язок із життям невеликих груп людей, визначив особливості особистості толерантності та нетерпимості [37]. Слід зазначити, що в складних сучасних умовах середня освіта розроблена як чинник толерантного середовища, де авторитет вчителя та його педагогічні здібності стануть прикладом для виправлення соціальних, моральних та етичних вад кожного.

На думку А. Асмолова, можна виділити два набори принципів толерантності, які слід використовувати у вихованні толерантної особистості в демократичному суспільстві:

1. Виховні принципи толерантного ставлення до підростаючого покоління: дотримуйтесь принципів загальноприйнятих моральних цінностей; принципу поваги гідності кожного; принципу ставлення до кожної людини як унікальної особистості; інтеграції в місцеву культуру та традиції та поваги до інших принципи етнічних культур та традицій; принцип відмови від вирішення конфліктів насильством; принцип виховання відповідальності за свої дії, поведінку та висловлювання; принцип виховання почуття толерантності до всіх живих істот, інших та самого себе.

2. Принцип гуманізації освітнього простору шляхом впровадження толерантності у навчальний процес: принцип гуманізації існуючих методів і форм навчання; принцип прийняття методів навчання відповідно до вікових особливостей учнів; введення на основі толерантності; принципи нових

методів і форм навчальної діяльності; принципи взаєморозуміння, взаємодопомоги, взаємозалежності та взаємодоповнюваності у відносинах між «вчитель-учень» та «учень-вчитель»; принципи виховання та заохочення розвитку комунікативних здібностей як особистості; принципи створення умов для успіху кожного учня тощо [38, с 61-63].

Внутрішні регулятори толерантності молодших школярів, системи ставлення до оточуючих та міжособистісні навички тільки почали формуватися у цьому віці, тому рекомендується розпочати цей процес з розуміння природи та значення самого поняття. По-перше, оскільки учні не завжди розуміють знання про людей, себе та механізми конструктивної взаємодії з іншими, важливо навчити їх цього. Діти мають оволодіти системою знань, умінь та навичок щодо толерантності, механізму взаєморозуміння (ідентифікація, рефлексія, співпереживання). Цього можна досягти шляхом вправ, тестів, ігор та тренінгів, під час яких учні оволодівають необхідними навичками для самоаналізу, саморозуміння та розуміння інших. Це дозволить сформулювати власну думку; оволодіти знаннями та навичками конструктивного спілкування та взаємодії; оволодіти навичками емоційного стану та емоційної саморегуляції.

Слід зазначити, що одним із джерел знань про соціальні норми, толерантність та позитивне ставлення до оточуючих для учнів молодших класів є казки, оскільки вони найкращим чином відповідають природі дитини та її внутрішнім потребам. Перш за все, байкові форми багатьох казок не тільки дозволяють учням зрозуміти певні поняття, норми та правила, але й передають внутрішні почуття героїв, спонукають до роздумів і дозволяють переходити від казок до реального життя, подивитися на це під іншим кутом зору, подивитися на себе, ваша поведінка ніби дивиться збоку.

На думку вчених, прослуховування казок може допомогти дітям навчитися розуміти внутрішній світ героїв, а також через них зрозуміти внутрішній світ інших людей, навчити їх співчувати їм, вірити в силу добра і набути впевненості в собі. Аналізуючи поведінку казкових героїв, учні вчаться

розрізняти позитивні та негативні риси особистості та оцінювати їх. Використання багатства теми казок істотно впливає на формування толерантності в молодших класах, впливає на їх поведінку та вчинки. Аналізуючи поведінку казкових героїв, діти будуть ознайомлені з певними соціальними нормами, правилами взаємодії, терпимістю до інших та особливостями, яких вони дотримуються. Але водночас їм було сказано, що ці правила та норми відображають толерантність людини, що проявляється у доброзичливому та чуйному ставленні до оточуючих та толерантності до чужих думок.

Необхідно звернути увагу дітей на зміст певних моральних якостей, важливих для встановлення міжособистісних стосунків, красу та корисність деяких особистих якостей, а також потворність та шкідливість інших; провести аналогії між поведінкою казкових героїв та їхньою власною поведінкою, щоб сформувати вміння їх повною мірою оцінювати.

У процесі роботи дуже важливо виховувати вміння молодших школярів ставити себе в положення іншої людини і бачити ситуацію її очима. Це змусить їх накопичити, так званий «банк життєвих ситуацій», який можна активувати у разі необхідності. Щоб виховувати толерантність учнів початкових класів, виховувати їх здатність вирішувати власні проблеми та знаходити найкращий спосіб взаємодії з іншими, слід пропонувати дітям створювати казки на певні теми.

Результатом такої роботи є те, що формування рис толерантності в учнів відбувається завдяки цілеспрямованому впливу на їх емоції та сферу діяльності.

Ефективним засобом виховання толерантності є використання дитячої літератури, яка сприяє розкриттю стосунків між людьми, за допомогою прикладів поведінки толерантності. Діти сприймають позицію автора твору, ніби порівнюючи її зі своєю, щоб оцінити власні норми поведінки та переоцінити власні цінності.

У той же час дитина буде відчувати почуття обурення, сорому та протесту, в результаті чого руйнуються прийняті раніше норми поведінки та цінності. За допомогою емоцій (вироблених під впливом читання) можна вплинути на розвиток можливостей співпереживання у дітей. Художній твір стимулює розвиток здатності співпереживати іншим, впливає на емоції та ціннісні сфери особистості, а також заохочує співпереживання та радість героїв – чого зазвичай не буває в реальному житті.

Великий освітній потенціал мають твори, зібрані В. Сухомлинським у «Хрестоматії з етики». Вони дозволяють дітям подумати про вчинки та переживання героїв та пов'язати їх із власним досвідом. Крім того, у процесі читання та обговорення діти ознайомляться з такими важливими поняттями, як совість, альтруїзм та егоїзм, а також розвинути свої мовленнєві навички.

Проте художній твір вимагає творчих методів вчителя, адже процес аналізу творів включає кілька етапів:

- 1) виховувати в учнів пізнання твору, знайомитися з сюжетною лінією, виявляти емоційний вплив твору та аналізувати особисті якості героїв;
- 2) визначення причинно-наслідкових зв'язків та з'ясування мотивації поведінки героя (чому герой так робить і як ця поведінка характеризує його?);
- 3) узагальнити характери героїв, оцінити їх поведінку, зв'язатись із життєвим досвідом учнів та поглибити розуміння та судження норм соціальної поведінки, правил спілкування та спілкування.

Серед різних форм і методів виховання толерантності важливе місце займають ігри. Для молодших класів гра є природною, вона не тільки відображає реальне життя, а й реконструює його. На думку психологів (В.Давидов, К. Френч), у процесі гри у дітей формується орієнтація на загальний зміст міжособистісних стосунків та поведінки, є деякі моменти слухняності та лідерства, в яких вони розвивають загальний досвід.

Слід зазначити, що ігри допомагають учням виражати емоції, вирішувати внутрішні конфлікти, освоювати маловідомі способи дій, здобувати конструктивну взаємодію та досвід спілкування, які дуже важливі

для навичок та вміння формувати толерантну поведінку. Насправді, саме ігри дають дітям можливість уявити себе в положенні інших, розширюють сферу їх власних думок і почуттів, сприяють кращому розумінню себе та інших. Крім того, рольова гра дає учням можливість випробувати різні моделі поведінки та побачити, до яких наслідків вони призведуть [39, с. 396].

Сюжетно-рольова гра активізує уяву учня, дозволяючи йому виконувати дії не тільки для себе, а й для персонажа. Водночас відбувається процес реінкарнації дитини в контексті емоційного вдосконалення, що визначає розвиток її емоційного поля. У контексті гри учні імітують особливості та почуття інших. Досвід ігрового образу дозволяє молодшим школярам змінити свою позицію щодо емоційного стану однолітків. Через ігрову ситуацію ставлення учнів до самих себе змінюється, формується толерантне ставлення до однолітків [40, с.139].

Тому в особливих ігрових умовах учні молодших класів мають можливість візуально моделювати систему соціальних відносин для розвитку свого позиціонування. В умовах гри особистий егоцентризм поступово долається, розвивається самосвідомість дитини, вона стає соціально здатною, набуває досвіду взаємодії та вирішення проблем, покращує комунікативні навички. На основі усвідомлення та мовного вираження свого внутрішнього досвіду в грі діти мають можливість зрозуміти зміст проблемної ситуації та змінити своє ставлення до неї.

Слідування правилам гри в контексті ролі стимулює формування елементів, які регулюють поведінку за власним бажанням. Рольова гра також сприяє розвитку навиків вираження (здатності передавати емоції, внутрішні стани та переживання за допомогою міміки та жестів). Учні початкових класів стикаються з необхідністю змінити своє ставлення, оскільки гра вимагає від них перевтілення, розуміння, прийняття та вираження почуттів іншої людини.

Це створює умови для формування в учнів молодших класів толерантності, розвитку самосвідомості. Як різновид сюжетно-рольової гри, драматична гра має великий виховний потенціал для толерантного зростання

молодших школярів [41, с. 11-13]. Тема та зміст драми мають моральну спрямованість, вона включена до кожної казки та літературного твору. Це дружба, чуйність, доброта, толерантність, чесність, мужність та соціальні навички. Улюблений герой дитини стає прикладом для наслідування. Дитина почала ототожнюватися з образом, який її цікавив. Ця здатність розпізнавати дозволяє впливати на дітей через образи театральних вистав.

Самостійна рольова гра дітей може формувати досвід моральної поведінки, здатність діяти відповідно до соціальних норм, сприяти розвитку навичок спілкування, сприйняття та взаємодії. Вплив ігор на особистість дітей дозволяє використовувати їх як впливовий, але ненав'язливий навчальний засіб, адже самі учні відчують радість і щастя.

Особливу увагу слід приділити практиці міжособистісних відносин учнів початкових класів, прагнучи реалізувати трансформацію від «відомих» мотивацій (орієнтація на добро і зло) до «справжньої» мотивації (щоденне управління ними). За звичайних обставин часто виникають відмінності між знаннями учнів та реальною поведінкою, які проявляються у їх нездатності перенести знання та дії з однієї ситуації в іншу, нездатності знайти правильну поведінку на основі відомого. У багатьох випадках причиною цієї різниці є відсутність практичного досвіду застосування наявних знань до власної поведінки. Щоб подолати цей дисбаланс, необхідно систематично дозволяти учням проявляти толерантність у міжособистісних стосунках, проявляти ініціативу у міжособистісному спілкуванні та спілкуванні з іншими.

2.3. Аналіз досвіду виховання толерантних взаємостосунків у дітей молодшого шкільного віку

Проаналізуємо досвід українських вчителів початкових класів у вихованні толерантних стосунків молодших школярів у своїй педагогічній

практиці. Перш за все, ми проаналізуємо педагогічний досвід учителів Малодівицької загальноосвітньої школи I-III ступенів, на базі якої проходив експеримент.

Л. Степашко, вчитель початкових класів, яка має кваліфікаційну категорію «спеціаліст вищої категорії», звання «старший учитель».

Педагогічний досвід Л.Степашко базується на широкому використанні ігрових технологій як ефективного засобу виховання відносин толерантності серед молодших школярів. За словами вчителя, формування толерантності в учнів початкових класів – дуже актуальне і важливе питання, яке рідко вивчалось. Толерантність вчителя трактується як визнання прав інших, думка, що він рівний, що вимагає розуміння та співчуття, і готовність прийняти людину такою, якою вона є.

Толерантність учнів початкових класів розглядається вчителями як природна толерантність з морально-етичними елементами. До тих пір, поки в початковій школі створюється середовище толерантності, ця толерантність буде продовжувати розвиватися у молодших класах.

Основними завданнями виховання толерантності в учнів початкової школи, на переконання Л. Степашко, є такі :

- оволодіння толерантною свідомістю;
- розвиток емпатичних здібностей у дітей;
- виховання терпимості до інакомислення;
- виховання неприйняття до прояву жорстокості, насильства до людей, природи, до всього навколишнього світу.

Л. Степашко підкреслює, що в навчальному процесі необхідне цілеспрямоване навчання, щоб закласти основи особистої толерантності. Учні можуть легко здобути теоретичні знання про толерантність до інших, мову, етнічну приналежність та співчуття, але це не забезпечує формування толерантності як риси особистості. Ефективним методом є по-справжньому навчити дітей толерантності за різних обставин у їхньому сімейному та шкільному житті, змусивши їх глибоко зрозуміти іншу людину, піклуючись

про її співчуття, розуміючи її проблеми та навчившись не лише допомагати, але й у конкретних ситуаціях взаємодіяти.

Педагог вважає, що необхідно формувати в учнів систему цінностей, в основі якої лежать такі поняття:

- згода;
- компроміс;
- взаємне прийняття;
- терпимість;
- співчуття;
- розуміння;
- доброта;
- співпереживання;
- повага;
- прощення та ін.

Н. Андрущенко., учитель початкових класів. Основна ідея – виховувати молодших школярів толерантними особистостями, що допоможе сформувати моральну та відповідальну особистість, яка зможе покращити себе та навколишній світ. Цей вчитель вважає, що домінуючим чинником, що впливає на розвиток толерантності учнів початкових класів, є їх інтеграція до шкільного навчального середовища толерантності як особливого соціального простору, який характеризується існуванням структурованих, ключових постатей (учителів, вихователів). Значне зростання інформаційного пізнання та культурного характеру.

Н. Андрущенко наголошує, що найефективнішою формою виховання толерантних стосунків серед молодших школярів є колективна творча діяльність із соціальною значимістю. Коли її межі розширюються, учні можуть проявити своє особисте ставлення до більш широкого кола людей та однолітків. Для досягнення цієї мети можна використовувати різноманітні навчальні та позакласні заходи, зміст яких спрямований на виховання толерантних стосунків між людьми.

Педагог наголошує, щоб співіснувати з людьми, не ображаючи їх і не викликаючи в них почуття образи, слід користуватися «Дев'ятьма правилами Д. Карнегі», зокрема:

1. Починайте з похвали і щирого визнання гідності співрозмовника.
2. Вказуйте на помилки інших не прямо, а опосередковано.
3. Спочатку поговоріть про власні помилки, а потім вже критикуйте свого співрозмовника.
4. Задавайте співрозмовнику питання, замість того, щоб йому щось наказувати.
5. Давайте людям можливість врятувати свій престиж.
6. Висловлюйте людям схвалення з приводу їх удачі і відзначайте кожен їхній успіх.
7. Створюйте людям гарну репутацію, яку вони будуть намагатися виправдати.
8. Удавайтеся до заохочення. Створюйте враження, що помилка, яку ви хочете бачити виправленою, легко поправна.
9. Домагайтеся, щоб люди були раді зробити те, що ви пропонуєте.

Отже, формування толерантності в учнів початкових класів – дуже актуальне і важливе питання. До тих пір, поки в початковій школі створюється середовище толерантності, ця толерантність буде продовжувати розвиватися у молодших класах. найефективнішою формою виховання толерантних стосунків серед молодших школярів є колективна творча діяльність із соціальною значимістю. Коли її межі розширюються, учні можуть проявити своє особисте ставлення до більш широкого кола людей та однолітків. Для досягнення цієї мети можна використовувати різноманітні навчальні та позакласні заходи, зміст яких спрямований на виховання толерантних стосунків між людьми.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Виховання особистих моральних якостей, пов'язаних з природою людини, повинно здійснюватися у будь-якому віці в процесі навчання. На початковому рівні формулюються основні моральні цінності та норми, вони розуміють власний образ та цінність інших людей, відчують єдність та бажання співпраці. Завдяки пластичності нервової системи та відкритості впливу дорослих діти інтенсивно набувають різноманітних знань, умінь та пізнавальних здібностей про світ, починають активно знайомитися із соціальними ролями. Важливим завданням навчального процесу є виховання у молодших школярів здатності встановлювати стосунки із соціальним середовищем з точки зору емоцій, почуттів, думок, сприйняття побажань різних людей та їх думок.

Ефективними умовами навчання для формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку є: врахування психологічних особливостей етапу початкової школи; формування навичок толерантної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших; створення толерантного освітнього середовища; у процесі початкової освіти покроковий план впровадити виховання у студентів толерантних стосунків за допомогою ігрових технологій.

Виділено педагогічні засоби виховання толерантності: казки, твори дитячої літератури, сюжетно-рольові ігри, драматизації.

Проаналізований досвід роботи вчителів початкових класів свідчить про їх зацікавленість проблемою та пошук шляхів її розв'язання.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ МЕТОДАМИ ІГРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

3.1. Виявлення початкового рівня сформованості толерантних взаємовідносин у молодших школярів

Дослідно-експериментальна частина проводилася на базі Малоодівицької загальноосвітньої школи I-III ступенів. В експерименті взяли участь учні третіх класів.

Дослідно-експериментальна робота була організована у кілька етапів.

На першому етапі (констатувальний) визначався початковий рівень формування відносин толерантності в експериментальній та контрольній групах.

На другому етапі (стадії становлення) була розроблена система роботи для виховання толерантних стосунків між дітьми молодшого шкільного віку.

На третьому етапі (контрольний) отримані експериментальні матеріали проаналізовано й узагальнено, зроблено висновки.

У констатувальному експерименті взяли участь 21 учень третього класу. Діти були розділені на дві групи: експериментальна група – 11 учнів, контрольна група – 10 учнів.

На констатувальному етапі дослідження для з'ясування стану наявних толерантних стосунків молодших школярів нами були дібрані і використані різноманітні методи:

- спостереження за поведінкою учнів у різних видах діяльності та у конфліктних ситуаціях;
- діагностичні методики;
- аналіз дій та поведінки дітей у навмисно змодельованих ігрових ситуаціях та тих, що виникали стихійно.

Згідно з дослідженнями Н. Бариленко, А. Гончаренко, А. Маслоу та А.Шаграєвої ми виявили характеристики, які стали основою морального характеру, і ці характеристики можна використовувати як показники для вивчення стану толерантності. Виділено такі основні характеристики, які стосуються толерантної особистості:

- швидко пробачати чи забувати образи;
- здатність до емпатії та наслідування;
- природна відкритість учня іншим людям;
- справедливе, рівноправне ставлення один до одного;
- прояв безкорисної турботи та бажання допомагати іншим.

У ході дослідження нами визначено такі критерії та показники сформованості толерантних взаємостосунків:

- пізнання (знання природи та змісту толерантності молодших школярів; усвідомлення важливості поведінки толерантності у суспільстві);
- поведінкова діяльність (досвід застосування знань та навичок у поведінці; проявляється у здатності довіряти, співпрацювати та вести діалог з іншими).

Відповідно до стандартів та показників ми визначили та описали рівень сформованості відносин толерантності серед молодших школярів:

1. До високого рівня можна віднести відносини, які характеризуються здатністю добровільно допомагати тим, хто цього потребує, бажання догодити іншим. Учні з високим рівнем розвитку толерантності радіють успіхам інших, виявляють ініціативу та активно засуджують негативну поведінку інших. Мовлення орієнтоване на підтримку та узгодження слів та виразів.

2. Середній рівень: під впливом учителів учні допомагають друзям, підтримують ініціативу інших, співчувають невдачам друзів, діляться шкільним приладдям тощо.

3. Характерною рисою низького рівня є те, що учні не допомагають і не підтримують інших, навіть якщо вони можуть допомогти, мають тенденцію бути жадібними, амбітними та прагнуть виділитися (приховувати та

виправдовувати неправильну поведінку). Учні, які віднесені до цього рівня гуманістичного та емоційного розвитку, зазвичай перебувають у невідгідному становищі в колективі.

Вияв ступеню сформованості толерантних взаємостосунків дітей молодшого шкільного віку здійснювалося за допомогою таких методик:

1) методика «Казковий будиночок у садку» (визначення справедливого та доброзичливого ставлення до оточуючих);

2) методика Е. Смірної «Продовж розповідь» (визначення готовності розуміти і допомагати оточуючим).

1. Результати діагностування учнів за методикою «Казковий будиночок у садку».

Для того, щоб визначити справедливе і доброзичливе ставлення до оточуючих (рівність і справедливість), був використаний метод «казковий будиночок у саду».

У цій роботі брало участь дві групи.

Учням роздається аркуш білого паперу і готуються елементи для зображення будинку в саду (форма будинку, вікна, двері, дах, прикраси, дерева, квіти), як розподілені нерівномірно: у когось є всі вікна, але немає дверей, немає інших квітів, дерев тощо. Учням пропонують прикрасити будинок у чарівному саду. Учитель говорить дітям: «Якщо комусь чогось не вистачає, ви можете поділитися один з одним». Тому виникає ситуація, коли учні змушені турбуватися про свою роботу, але водночас звертаються за допомогою та надають їм детальну інформацію, навіть якщо вони самі цього потребують. Спостерігаються та записуються всі успіхи учнів, дії, стосунки, конфлікти тощо.

Наприкінці завдання вчитель попросить всіх оцінити роботу учнів та обрати найкращих. Вчителі свідомо критикують хороші роботи, спостерігають за реакцією учнів – чи вони не згодні з негативними відгуками. У цьому випадку здатність і бажання дитини допомагати, розуміти та враховувати потреби інших людей, здатність чесно співпрацювати, здатність знаходити

компроміси у взаємодії, різні емоційні реакції на запити однолітків та почуття рівності та справедливості.

Дані оцінюються за двома основними напрямками у 3-х бальній системі:

I. Емоційна захопленість взаємодією із однолітками.

3 бали (високий рівень) – учні виявляють сильний інтерес до роботи інших дітей, активно співпрацюють та співпереживають, добросовісно висловлюють власні пропозиції та терпляче прислухаються до побажань інших.

2 бали (середній рівень) – учні регулярно спостерігають за діями та побажаннями своїх однолітків, додають розподіл елементів і прислухаються до пропозицій однолітків, але не враховують їх і діють відповідно до їх інтересів.

1 бал (низький рівень) – учні розглядають роботу своїх однолітків, не виявляють інтересу та бажання допомогти, не згодні з поведінкою дітей, конфліктами та ревнощами інших.

II. Характер стосунків та взаємодії із однолітками.

3 бали (високий рівень) – учень дозволяє використовувати всі його елементи, не просити про повернення, допомагати та нагадувати іншим, знаходити компроміси в суперечках, справедливо ділити елементи, радісно реагувати на позитивні коментарі щодо його та інших творів, і можуть не погоджуватися з критикою дорослих.

2 бали (середній рівень) – учень не відмовляється допомогти, але лише після того як виконають свою роботу, погоджується з будь-якими оцінками дорослого, оцінює і хвалить лише свою роботу.

1 бал (низький рівень) – учні дуже неохоче обмінюються елементами (просто щоб це робити під тиском інших дітей, просто щоб обмінятись на інший елемент), відмовляються допомагати іншим, підтримують критику дорослих, відчувають власну перевагу, дають негативні коментарі до чужої роботи.

Ми визначили критерії оцінювання рівнів сформованості толерантних взаємостосунків у дітей молодшого шкільного віку:

Високий – 6 балів. Середній – 4-5 балів. Низький – 0-3 бали.

Результати діагностування молодших школярів за методикою «Казковий будиночок у садку» ми відобразили у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. Результати діагностування молодших школярів за методикою «Казковий будиночок у садку»

№ п/п	Рівень сформованості толерантних взаємостосунків	Експериментальна група		Контрольна група	
		кількість дітей	Відсотки	кількість дітей	відсотки
1.	високий	2	18,18 %	2	20,00 %
2.	середній	6	54,55 %	6	60,00 %
3.	низький	3	27,27 %	2	20,00 %

З таблиці 3.1. бачимо, що високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 2 учня експериментальної групи (18,18 %) та 2 учня контрольної групи (20,00 %). З середнім рівнем сформованості толерантних взаємостосунків ми виявили 6 учнів експериментальної групи (54,55 %) та 6 учнів контрольної групи (60,00 %). З низьким рівнем сформованості толерантних взаємостосунків ми виявили 3 учнів експериментальної групи (27,27 %) і 2 учнів контрольної групи (20,00 %).

2. Результати діагностування учнів за методикою «Продовж розповідь» (Е.О. Смірної).

Використовуйте метод «Продовжити розповідь» (Є. О. Смирнова) для визначення стану готовності зрозуміти та допомогти іншим (висловити співчуття та турботу). Експериментатор попросив учнів завершити розповідь, як сам би вчинив.

1) Розповідь № 1: «Іван і Микола доглядали пораненого песика. Коли він одужав, обидва хлопці захотіли взяти песика собі додому. Вони ніяк не могли домовитися, кому він дістанеться. Тоді один перехожий, який чув їх суперечку, запропонував Івану взяти песика за передні лапки, а Колі – за задні

і тягнути до себе: хто перетягне, того і буде песик. Хлопці взяли тваринку за лапки і...» Як на твою думку, що було далі, хто переміг? Як вчинили хлопці?

2) Розповідь № 2: «Оленка і Світланка прибирали іграшки в ігровому куточку. Оленка складала конструктор, а Світланка – ляльки. Світланка із своєю роботою швидко впоралася. Світланку похвалили і запропонували: «Якщо хочеш – йди на прогулянку, або допоможи Оленці прибирати». Що відповіла Світланка?

У відповідях учнів педагогу потрібно звертати увагу на такі аспекти:

1. Як учень ставиться до героїв розповіді і чому саме так?
2. Чи розуміє учень емоційний стан героїв розповідей?
3. Чи здатен учень до емоційного переживання?
4. Чи здатен учень до емпатії?
5. Чи виявляє учень турботу та співчуття по відношенню до слабших, скривджених? Яким чином? Що до цього спонукає? (мотивація)?
6. Чи здатен учень надавати посильну допомогу у проблемних ситуаціях?
7. Як реагує учень на успіх чи невдачу інших? Відповіді дітей оцінюються у балах:

3 бали (високий рівень) – кінець розповіді носить характер співчуття, турботи та емоційного переживання; проявляє бажання допомогти героям розповіді.

2 бали (середній рівень) – кінець розповіді носить прагматичний чи егоїстичний характер;

1 бал (низький рівень) – не може придумати кінець розповіді, проявляє байдужість.

Ми визначили критерії оцінювання рівнів сформованості толерантних взаємостосунків у дітей:

Високий – 6 балів.

Середній – 4-5 балів.

Низький – 0-3 бали.

Результати діагностування молодших школярів за методикою «Продовж розповідь» ми відобразили у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 Результати діагностування молодших школярів за методикою «Продовж розповідь» (Е.О. Смірної)

№ п/п	Рівень сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів	Експериментальна група		Контрольна група	
		Кількість дітей	відсотки	кількість дітей	відсотки
1.	високий	2	18,18 %	3	30,00 %
2.	середній	5	45,45 %	5	50,00 %
3.	низький	4	36,36 %	2	20,00 %

З таблиці 3.2 ми бачимо, що 2 учня експериментальної групи (18,18%) та 3 учня контрольної групи (30,00%) мають високий рівень формування толерантних відносин. Щодо середнього рівня сформованості толерантних стосунків, то в експериментальній групі 5 учнів (45,45%) та у контрольній групі 5 учнів (50,00%). В експериментальній групі 4 учня (36,36%) та у контрольній – 2 (20,00%) дітей рівень сформованості толерантних відносин у яких низький.

Узагальнимо результати, що отримали в експериментальному та контрольному класах після опрацювання усіх діагностичних методик. Підсумкові результати ми подали в табл. 3.3.

Таблиця 3.3 Підсумкові результати констатувального етапу експерименту

№ п/п	Рівень сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів	Експериментальна група	Контрольна група
1.	високий	18,18 %	25,00 %
2.	середній	50,00 %	55,00 %
3.	низький	31,81 %	20,00 %

З таблиці 3.3. бачимо, що високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 18,18 % учнів експериментальної групи та 25,00 % учнів контрольної; середній – 50,00 % учнів експериментальної групи та 55,00 % учнів контрольної групи; низький – 31,81 % учнів експериментальної групи і 20,00 % учнів контрольної групи.

Порівняймо результати діагностування дітей експериментального та контрольного класів (рис. 2.1).

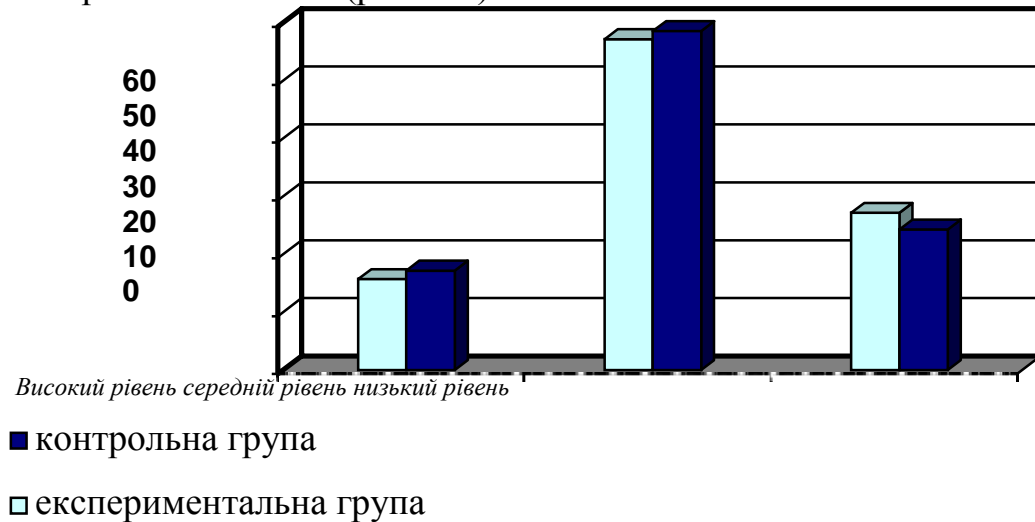

Рис. 2.1. Результати діагностичного етапу експерименту

Таким чином, під час констатувального етапу ми виявили рівень сформованості відносин толерантності у молодших школярів. Дослідження показали, що рівень сформованості відносин толерантності серед учасників експерименту задовільний, але необхідно вдосконалювати форми та методи співпраці з молодшими школярами, створювати толерантне освітнє середовище та враховувати вікові особливості толерантності. Результати дослідження дають змогу оцінити рівень сформованості відносин толерантності в учнів початкової школи, які потребують корекції, та підтверджують припущення про необхідність їх організації та проведення спеціальної роботи.

Результати констатувального етапу експерименту вказали на необхідність проведення формувальної частини експерименту, спрямованої на виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів засобами ігрових технологій.

3.2. Практична методика виховання толерантних взаємовідносин у дітей молодшого шкільного віку

Формувальний експеримент було проведено на базі Малодівицької загальноосвітньої школи I-III ступенів у 3 класі.

Метою формувальної частини експерименту є перевірка ефективності формування толерантних стосунків засобами ігрових технологій. Ми визначили, що виховання толерантних стосунків серед учнів початкової школи за допомогою ігрових технологій буде ефективним за таких умов: врахування психологічних особливостей учнів початкової школи; формування навичок толерантної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших; створення толерантного освітнього середовища.

На основі робіт таких вчених, як В. Андрієвська, Т. Гурова, Є.Койкова, Л. Семіна, П. Степанов, В. Тугай та з урахуванням результатів констатувального етапу експерименту ми розробили спеціальний експериментальний проєкт «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів», який ґрунтується на принципах індивідуалізації, гуманітарних наук та методів діяльності та спрямований на взаємодію всіх дисциплін у навчальному процесі. Зміст плану формується відповідно до вікових та психологічних особливостей учнів початкових класів, є цілеспрямованим та всебічним та ґрунтується на деяких основних принципах, щоб гарантувати, що толерантність учнів початкової школи по-справжньому та ефективно виховується.

Експериментальна програма «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів» розміщена в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4 Експериментальна програма «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів»

Етап роботи	Мета роботи	Напрямки роботи	Ігрові технології
-------------	-------------	-----------------	-------------------

I етап - інформаційний	Накопичення елементарних знань	<ol style="list-style-type: none"> 1) формування свідомого ставлення до себе як до особистості, яка має гідність, права і обов'язки, свої переваги і недоліки; 2) ознайомлення учнів із різними моральними характеристиками та якостями людини, у тому числі з поняттями «терпимість», «милосердя», «доброзичливість»; 3) формування знань про різноманітність, багатонаціональність людського суспільства та важливість мирного співіснування між ними 	<ol style="list-style-type: none"> 1) «Хто я?»; 2) «Продовж речення»; 3) «Обмін ролями»; 4) «Словесний портрет»; 5) «Сонечко веселе – сонечко сумне»; 6) «Барвисте намисто»; 7) «Якби я була (був)...»; 8) «Світове вітання»; 9) «Я та моє ім'я»; 10) «Я і моя сім'я»; 11) «Чим я особливий»
II етап – ціннісно-орієнтаційний	Розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів дитини	<ol style="list-style-type: none"> 1) формування умінь розрізняти та оцінювати емоційні стани і почуття; 2) формування здатності до емпатії, доброзичливих емоційних проявів у стосунках з іншими, рівноправного та поступливого ставлення до навколишніх; 3) привчання учнів проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного. 	<ol style="list-style-type: none"> 1) «Поділимося добротою з друзями»; 2) «Скульптор»; 3) «Гроно винограду»; 4) «Скринька, скринька, розкажи і усім нам покажи» 5) «Я маю право»; 6) «Правова веселка»; 7) «Я не повинен»; 8) «Чарівні промінці щастя»; 9) «Східці доброти»; 10) «Хоровод»
III етап – конструктивно-осмислюваний	Формування навичок толерантних взаємостосунків між дітьми	<ol style="list-style-type: none"> 1) формування умінь стримувати негативні емоції та терпимо відстоювати свої позиції; 2) формування здатності дієво відгукуватися на проблеми інших, проявляти турботу і співчуття; 3) формування навичок компромісної та конструктивної взаємодії з оточуючими 	<ol style="list-style-type: none"> 1) «Я – гарний, ти – хороший» 2) «Я люблю»; 3) «Павутинка дружби»; 4) «І це чудово!»; 5) «Мій день народження»; 6) «Ланцюжок компліментів»; 7) «Квітка щастя»; 8) «Допоможи другу»; 9) «Мої друзі»; 10) «У дружбі жити – не тужити»

Для того, щоб виховувати толерантні стосунки молодших школярів, ми розробили спеціальний план, який враховує наші умови навчання та забезпечує послідовну роботу у сферах, пов'язаних із освітнім етапом толерантних стосунків молодших школярів.

Впроваджуючи експериментальну програму, перед нами стояли наступні завдання:

- 1) сформувати в учнів поняття толерантності;
- 2) створити умови для успішної взаємодії дітей та створити атмосферу прийняття та співпраці;
- 3) організувати різноманітні заходи, які сприяють формуванню позитивної та толерантної поведінки (навички роботи в групах, вміння вести діалог та аргументувати позиції та вміння знаходити компромісні рішення вирішених проблем).
- 4) виховувати толерантність до думки інших;
- 5) створити умови для можливості спілкування на місці та сформувати комунікаційні зв'язки в класі, сім'ї та суспільстві;
- 6) створювати, підтримувати та зберігати традиції спілкування, створені в класі;
- 7) допомагати учням проживати шкільні роки в дружній теплій атмосфері, залишитися дружними в подальшому житті.

Основою експериментального плану є дотримання деяких основних принципів, які гарантують, що він дійсно ефективний у формуванні толерантності до молодших школярів. Це такі принципи:

- принцип суб'єктивності, який ґрунтується на свідомій поведінці та самокорекції молодших школярів, готових сприймати стосунки з іншими учнями;
- принцип адекватності, який вимагає, щоб зміст і методи освіти відповідали соціальним умовам у навчальному процесі;
- принцип диференціації, який передбачає визначення індивідуальних методів виховання толерантності, усвідомлення та поведінки, покладає особливі завдання відповідно до особистих характеристик та рівня толерантності учнів; визначає особливості учнів, які беруть участь у різних заходах, і розкриває індивідуальні особливості та потенціал, який наданий кожному як можливість самореалізації та саморозвитку;

– принцип толерантного середовища, що вимагає розвитку гуманістичних відносин у школах, який ґрунтується на праві усвідомлювати унікальне ставлення кожної людини до середовища що його оточує, а також можливість реалізовувати себе у всіх сферах.

З метою виховання толерантних взаємостосунків молодших школярів нами було використано такі ігрові технології:

- сюжетно-рольові ігри;
- дидактичні ігри;
- ігри на самооцінювання і саморегуляцію;
- ігри на зняття негативних емоцій;
- емоційно-розвивальні ігри;
- творчі ігри та ін.

Ці ігрові прийоми допомагають розвинути почуття толерантності та поваги до думки інших, які не відповідають їхнім думкам. На першому етапі (інформаційний) – ми сформувавши свідоме ставлення до дітей як до особи з їхньою гідністю, правами та обов'язками, своїми сильними та слабкими сторонами; знайомі з різними моральними характеристиками та якостями людини, включаючи поняття «толерантність», «співчуття» та «доброта»; сформовано знання про різноманітність, багатоетнічність людського суспільства та важливість мирного співіснування.

Для того, щоб виховувати толерантність учнів початкових класів на цьому етапі, ми використовували різноманітні ігрові технології (рольові ігри, навчальні ігри, творчі ігри тощо), такі як:

Гра «Обмін ролями»

Учасникам пропонується об'єднатися в групи: в пари – один учасник грає роль батька, інший роль дитини. Кожній групі пропонується встановити діалог при вирішенні проблемної ситуації. При цьому необхідно дотримуватися своєї ролі. Приклад ситуації: Прохання дитини про покупку іграшки. Побився з іншою дитиною і т.д.

Гра «Хто я»

Учням пропонується подумки задати собі питання «Хто я?» і із запропонованих картинок і вирізок створити колаж, який відповідає на це запитання.

Гра «Сонечко веселе – сонечко сумне»

Вчитель пропонує учням пригадати, які права були порушені в казках: Г. Андерсена «Гидке каченя»; Ш. Перо «Червона Шапочка»; українська народна казка «Коза-дереза». Потім вчитель пропонує дітям викладати промінці до веселого або сумного сонечка, відповідно моральної ситуації в казці. До якого сонечка ми звертаємось?

Гра «Барвисте намисто»

Щоразу, коли діти знайомляться з новими моральними якостями, вони прив'язують кольорове коло до стрічки (на ньому схематично зображено обличчя, яке передає відповідне почуття, і малюється кольором, визначеним дітьми). З часом діти збиратимуть «кольоровий вінок моральних якостей», який включає толерантну особистість. Діти визначають свою улюблену людину, яку вони хочуть мати, і пояснюють чому. Тому діти вчаться описувати моральні якості людей.

На другому етапі (ціннісно-орієнтаційний) – ми розвиваємо емоційно-чуттєвий досвід дітей та систему цінностей; формуємо вміння розрізняти та оцінювати емоційні стани та почуття, здатність співпереживати, висловлювати дружні емоції у стосунках з оточуючими, а до інших – рівність та толерантність; вчити дітей проявляти симпатію, емпатію, інтерес та увагу один до одного.

З метою виховання толерантних взаєностосунків у молодших школярів на даному етапі ми використали різноманітні ігрові технології (ігри на самооцінювання і саморегуляцію, ігри на зняття негативних емоцій емоційно-розвивальні ігри та ін.), наприклад:

Гра «Поділимося добротою з друзями»

Учні зібралися в коло, потиснули один одному руки, привіталися та додали до привітання власні побажання. Зрештою діти вибрали найкраще

побажання. Варіант 2: Діти використовують жести та міміку, щоб показати свою радість від зустрічі одне з одним.

Гра «Скульптор»

Учням пропонується скласти із позитивних характеристик образ товариша, розповісти про його особливості характеру, смаки, уподобання, звички.

Гра «Гроно винограду»

Учні у колі передають одне одному гроно винограду. Вчитель звертає увагу на величину та вагу винограду. Потім учні знову передають гроно, але при цьому відривають по одній виноградині. Педагог підкреслює: «Ось так трапляється і в житті: Якщо люди дружні, вони сильні, їх ніхто не образить, а якщо кожен сам по собі, то слабкі, вразливі».

На третьому етапі – (конструктивно-осмислюваний) – ми виробили здатність терпіти стосунки між дітьми, здатність стримувати негативні емоції, здатність ефективно вирішувати проблеми інших людей, а також вміння проявляти турботу та співчуття; навички компромісу та конструктивної взаємодії з іншими.

З метою виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів на даному етапі ми використали різноманітні ігрові технології (сюжетно-рольові ігри, дидактичні ігри, розвивальні ігри та ін.), наприклад:

Гра «Я – гарний, ти – хороший»

Діти утворили коло з ведучим. Ведучий кидає м'яч вгору і називає його позитивною якістю. Потім кожна дитина по черзі кидає м'яч і називає свої позитивні якості. Потім діти по черзі розповідають про позитивні якості один одного.

Гра «Мій день народження»

Учитель пояснив мету кола, поділеного на чотири частини: зиму, весну, літо та осінь. Попросіть дітей розташувати свої фотографії в секторах за датою народження, а потім поділити їх на чотири групи. Завдання: подумайте, які фрукти (овочі, фрукти, ягоди) порадують гостей на святкуванні дня

народження. Діти колективно обирають і розташовують на колі плоскі зображення, що символізують піднос.

Проведення класних годин і позашкільних заходів. З точки зору практики, виконання завдань відображається в системі класів та культивуванні інклюзивного колективного творення. Це різні форми класних годин: діалог, сюжетно-рольові ігри, класні години з елементами проектної діяльності тощо.

Тому ми забезпечуємо цілеспрямовану та конструктивну співпрацю для створення толерантного освітнього середовища, заснованого на взаєморозумінні, взаємоповазі та готовності прийняти інші погляди, звичаї та традиції, людяність серед учасників освітнього процесу.

Спілкування та спільна діяльність у групі однолітків – важливе джерело позитивних відносин один з одним. Однак, якщо немає особливих організаційних відносин та впливу навчання на дорослих, діяльність дітей може бути неефективною (з точки зору освіти). Тому необхідно звернути увагу на важливість формування професійної підготовки вчителів, створити умови для запобігання конфліктам, агресії та непорозуміння серед усіх учасників навчального процесу. Фундаментом толерантних відносин має бути здатність бути гуманним у стосунках з різними людьми та бути готовим до конструктивної взаємодії та розуміння один одного, незалежно від їхніх поглядів та поведінки.

Ми створили умови для формування в класі атмосфери дружби, взаєморозуміння та підтримки, а також виховували здатність діяти відповідно до набутих моральних знань у реальному житті. Тому завжди дотримуйтесь гуманістичних принципів, норм та вимог у стосунках із учнями, визнайте потреби та інтереси інших учнів, будьте доброзичливістю, довірою, співчуттям, співпереживанням, добротою, своєчасною допомогою, чеснотою та співчуттям.

Отже, з метою посилення формування відносин толерантності серед учнів початкових класів ми провели формувальний етап експериментального дослідження, суть якого полягає у реалізації розробленої нами

експериментальної програми «використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів» у навчальному процесі експериментального класу. Учні початкових класів інформатизовані, ціннісно-орієнтовані та конструктивні. Ми використовували такі ігрові технології: сюжетно-рольові ігри, навчальні ігри, ігри самооцінки та саморегуляції, ігри, що усувають негативні емоції, емоційні та розвиваючі ігри, творчі ігри тощо. Ми переконані, що якщо вчителі створять толерантне середовище-середовище гуманних стосунків на основі взаємоповаги, розуміння, довіри, співчуття, співпереживання та своєчасної допомоги між учасниками освітнього процесу.

3.3. Результати практичного дослідження

Третій етап дослідження – контрольна частина, під час якої ми перевірили ефективність експериментальної роботи. На заключному етапі експериментальної роботи учні контрольної та експериментальної груп проходили діагностику та перевірку.

Метою контрольного етапу є визначення рівня сформованості відносин толерантності учнів молодших класів після формувального етапу та визначення ефективності дослідницької роботи.

Під час повторної діагностичної роботи ми використовували такий діагностичний інструментарій:

- 1) анкета «Задоволеність учнями життям в класі» (визначення рівня задоволеності своїм становищем у класному співтоваристві);
- 2) методика «Казковий будиночок у садку» (визначення справедливого та доброзичливого ставлення до оточуючих);
- 3) методика Е. Смірної «Продовж розповідь» (визначення готовності розуміти і допомагати оточуючим).

Результати, отримані в ході проведення контрольного зрізу, були нами занесені таблицю 3.5, що відображають підсумковий показник рівня сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів.

Таблиця 3.5 Підсумкові результати контрольного зрізу

№ п/п	Рівень сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів	Експериментальна група	Контрольна група
1.	Високий	26,43 %	25,00 %
2.	Середній	62,15 %	55,00%
3.	Низький	11,42 %	20,00%

Аналіз результатів контрольного експерименту доводить, що запропонований метод вирощування відносин толерантності учнів молодших школярів в експериментальній групі є ефективним. З таблиці 3.5 бачимо, що високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 26,43 % учнів експериментальної групи та 25,00 % учнів контрольної групи; середній – 62,15 % учнів експериментальної групи та 55,00 % учнів контрольної групи; низький – 11,42 % учнів експериментальної групи і 20,00 % учнів контрольної групи.

За результатами опитування, учні експериментальної групи задоволені своїм статусом у класному співтоваристві, почуваються комфортно та захищено. Учні цієї групи висловлюють свою думку, довіряють свої секрети та звертаються за допомогою до однолітків. Учні розуміють і виконують домашнє завдання та успішно спілкуються між собою. Толерантність проявляється у молодших класах, які дотримуються норм та вимог стосунків із учнями, визнають потреби та інтереси інших учнів, довіру, співчуття, співпереживання, доброту та своєчасну допомогу.

За допомогою таблиці 3.6 порівняємо результати попередньої діагностичної роботи (констатувальний етап) з результатами контрольного зрізу (контрольний етап) в експериментальній і контрольній групах.

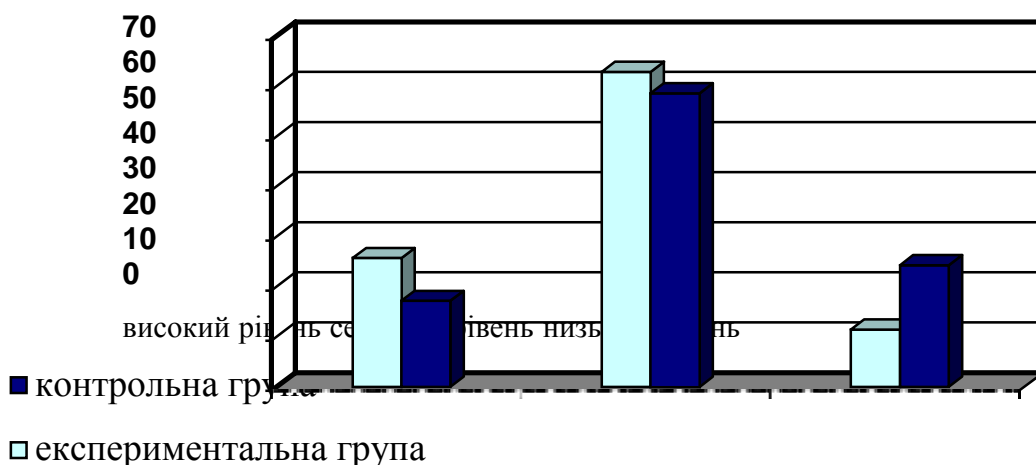
Таблиця 3.6 Порівняння рівнів сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів

№п/п	Рівень сформованості толерантних взаємостосунків учнів	Констатувальний експеримент		Контрольний зріз	
		експериментальна група	Контрольна група	Експериментальна група	Контрольна група
1.	Високий	18,18 %	25,00 %	26,43 %	25,00 %
2.	Середній	50,00 %	55,00 %	62,15 %	55,00 %
3.	Низький	31,81 %	20,00 %	11,42 %	20,00 %

З порівняльної таблиці ми можемо зробити висновок, що більшість учнів експериментальної групи мають низькі бали на початку нашої роботи (усі методи), і досягають середнього рівня після завершення. А учні з середніми оцінками підвищуються до високого рівня. Учні контрольної групи певною мірою не змінилися у формуванні толерантних відносин: вони залишилися на тому ж рівні.

Результати формувального етапу підтвердили гіпотезу, що з огляду на психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку ефективно навчати дітей молодшого шкільного віку стосункам толерантності; розвивати навички толерантної поведінки та позитивного ставлення до себе та інші представники культури; запровадити толерантний освітній план, який поступово впроваджується за допомогою ігрових технологій у процес початкової освіти.

Кінцеві результати проведення контрольного етапу експерименту ми відобразили на рис. 3.2.

Отже, розроблена нами експериментальна програма «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів» є ефективною та дієвою. Учні успішно взаємодіють, визнають

потреби та інтереси інших учнів, висловлюють довіру, співчуття та співпереживання, надають своєчасну допомогу та дотримуються правил та норм міжособистісного спілкування.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Була проведена експериментальна робота, що включала три етапи констатувальний, формувальний та контрольний. На констатувальному етапі дослідження було виявлено рівні сформованості відносин толерантності у молодших школярів. Дослідження показали, що рівень толерантності учасників експерименту задовільний, але необхідно вдосконалити способи співпраці з молодшими школярами для створення толерантного освітнього середовища з урахуванням вікових особливостей.

На формувальному етапі дослідження, заснованого на принципах особистісної орієнтації, гуманізму та методів діяльності, був розроблений експериментальний проєкт «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів». Зміст плану був сформульований з урахуванням вікових та психологічних особливостей учнів початкової школи. Експериментальний проєкт складається з трьох етапів: інформатизації, ціннісної орієнтації та конструктивної значущості, щоб забезпечити освіту щодо відносин толерантності для молодших школярів.

У процесі впровадження експериментальних процедур були використані такі ігрові технології: сюжетно-рольові ігри, навчальні ігри, ігри самооцінки та саморегуляції, ігри для усунення негативних емоцій, емоційні та розвиваючі ігри, творчі ігри, тощо. Вчителю було надано рекомендації щодо створення толерантного середовища – середовища гуманних та демократичних відносин між учасниками освітнього процесу, що ґрунтуються на взаємоповазі, розумінні, довірі, співчутті, співпереживанні, своєчасній допомозі та готовності прийняти, то робота буде ефективною.

На контрольному етапі було повторно діагностовано формування відносин толерантності. Результати свідчать про те, що після застосування розробленого нами проєкту рівень відносин толерантності учнів експериментальної групи покращився. У контрольній групі суттєвих змін не відбулися. Результати експерименту виявили, що високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 26,43 % учнів

експериментальної групи та 25,00 % учнів контрольної групи; середній – 62,15 % учнів експериментальної групи та 55,00 % учнів контрольної групи; низький – 11,42 % учнів експериментальної групи і 20,00 % учнів контрольної групи.

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив ефективність методики виховання толерантних взаємостосунків молодших школярів засобами ігрових технологій в експериментальному класі.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз джерельної бази дослідження толерантності та культурно-освітньої практики показує, що толерантність розцінюється як повага та визнання рівності, відмова від домінування та насильства, визнання багатовимірності та різноманітності людської культури та норм поведінки. Це тлумачення означає визнання прав інших, ставлення до інших як рівних, вимагання розуміння та співчуття, готовність приймати представників інших націй та культур та взаємодію з ними на основі згоди та поваги.

2. У структурі особистісної толерантності молодших школярів ми визначили такі компоненти: психофізіологія, цінність мотивації, етичне спілкування, емоційне співпереживання, пізнання, поведінка та рефлексія. Дослідження показали, що толерантність – це багат шарове явище, яке проявляється у багатьох формах і може бути викликане психологічними якостями будь-якої людини.

3. Виховання толерантних взаємостосунків – це цілеспрямована діяльність, спрямована на формування та розвиток особистості, яка характеризується терпимістю, контактом, гнучкістю, емоційною стабільністю, співпереживанням, здатністю рятувати та свідомими соціальними стосунками з іншими. Виховання учнів молодших класів у толерантних стосунках розцінюється як всебічна особистісна освіта, яка характеризується розумінням учнями норм і правил толерантної поведінки. Здатність реалізувати ці дії у взаємодії не вимагає зовнішнього нагляду.

Домінуючим чинником, що впливає на виховання відносин толерантності серед учнів початкових класів, є те, що вони включені в середовище толерантності як особливий соціальний простір, який характеризується соціальною культурною структурою, існуванням ключових постатей (учителів), а також значне збільшення пізнання загальнокультурного характеру.

Процес визначення толерантних стосунків учнів початкових класів повинен визначатися вчителем відповідно до особливостей молодшого

шкільного віку, доречним і всебічним, спираючись на ряд основних принципів, щоб забезпечити ефективність вирощування початкової школи толерантність учнів дійсно досягається.

Проведено експериментальну роботу, яка передбачала три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний. Під час констатувального етапу дослідження було виявлено рівень сформованості толерантних взаємостосунків молодших школярів, зокрема високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 18,18 % учнів експериментальної групи та 25,00 % учнів контрольної групи; середній – 50,00 % учнів експериментальної групи та 55 % учнів контрольної групи; низький – 31,81 % учнів експериментальної групи і 20,00 % учнів контрольної групи.

Дослідження показало, що рівень толерантності учасників експерименту задовільний, проте потребує удосконалення засобів роботи з молодшими школярами, створення толерантного виховного середовища, врахування вікової специфіки формування толерантності.

На формувальному етапі дослідження була розроблена експериментальна програма «Використання ігрових технологій для виховування толерантних стосунків серед молодших школярів», яка передбачала використання сюжетно-рольових ігор, навчальних ігор, ігор самооцінки та саморегуляції, ігор для усунення негативних емоцій, ігор емоцій та розвитку, творчих ігор та інших ігрових технологій.

У контрольній частині було повторно діагностовано формування відносин толерантності в учнів. Результати свідчать про покращення рівня толерантності в учнів експериментальної групи. У контрольній групі суттєвих змін не відбулося, зокрема високий рівень сформованості толерантних взаємостосунків мають 26,43 % учнів експериментальної групи та 25,00 % учнів контрольної групи; середній – 62,15 % учнів експериментальної групи та 55,00 % учнів контрольної групи; низький – 11,42 % учнів експериментальної групи і 20,00 % учнів контрольної групи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. American Heritage Dictionary. URL: <http://www.ahdictionary.com/> (дата звернення: 04.08.2021).
2. Алексеева Е. В. Психологические основы толерантности учителя. Монологи об учителе. Санкт-Петербург: СПбАППО, 2003. С. 165-172.
3. Артемова Л. В. Театр і гра. К.: Томіріс, 2002. 291 с.
4. Асмолов А. Историческая культура и педагогика толерантности. М.: «Мемориал». 2011. № 24. С. 61-63.
5. Бакка Т. Подолання негативних проявів стереотипного мислення та формування толерантності як основи співжиття. 2010. № 4. С. 29-33.
6. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 120 с.
7. Безюлева Г. В. Толерантность: взгляд, поиск, решение. Москва : Вербум-М, 2003. 168 с.
8. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2004. 20 с.
9. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение, 1968. 278 с.
10. Бондырева С. К. Толерантность. Введение в проблему. Москва-Воронеж, 2003. 273 с.
11. Бубер М. Я и ты. М.: Высшая школа, 1993. 175 с.
12. Буйвал М. Позитивне значення толерантності : методична розробка виховного заходу. 2011. № 7. С. 17-20.
13. Буцька І. В. Всі різні - всі рівні : сценарій виховного заходу до Дня толерантності. 2011. № 10. С. 23-24.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

15. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Гол. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: ВТР «Перун», 2002. 1254 с.
16. Вульфів Б. З. Воспитание толерантности: сущность и средства. Внешкольник. 2002. № 6. С. 12-16.
17. Гаврилюк О. Мудрість - у взаєморозумінні : формування толерантності школярів у процесі їхнього культурологічного розвитку. 2010. № 9. С. 9-10.
18. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Одеса: Юрид. л-ра, 2010. № 52. С. 280-289.
19. Галунко Г. Є вічна загадка любові... : урок розвитку критичного і толерантного мислення. 2010. № 9. С. 56-59.
20. Герасимов С. Педагогические средства воспитания толерантности у детей младшего школьного возраста: автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.01. Архангельськ, 2004. 19 с.
21. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ: ПАРАПАН, 2005. 227 с.
22. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2008. 32с.
23. Добрянська С. А. Виховання толерантності в учнів початкової школи. URL: naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/17/9 (дата звернення: 04.08.2021).
24. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Зверевої. 2-ге вид. Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. 536 с.
25. Заїка О. Завжди вкладати душу : екзистенційне викладання життєпису письменника - ключ до виховання толерантності. 2010. № 9. С. 21-23.
26. Зиновьев Д. В. Социокультурная толерантность – ее сущностные характеристики. Парадигма. 1998. № 1. С. 51-60.

27. Исаева О. В. Воспитание толерантности у студентов в образовательном процессе вуза: автореф. дис ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Оренбург, 2004. 21 с.
28. Коберник Г. І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань: РВЦ «Софія», 2007. 259 с.
29. Койкова Е. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: автореф. дис.. канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2008. 22 с.
30. Койкова Е. І. Визначення поняття «толерантність» у різних словникових джерелах. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном», 8-9 листопада 2007 р., м. Горлівка, 2007. С. 195-201.
31. Короткий політологічний словник / уклад.: Л. М. Акімова, В. С. Алікін, О. В. Бабкіна; ред. С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. Київ: РОВО «Укрвузполіграф», 1991. 96 с.
32. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності учнів загальноосвітньої школи : навчальний посібник. Херсон : РІПО, 2006. 92 с.
33. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. К., 2006. 237 с.
34. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. Вопросы философии. 1997. № 11. С. 46-54.
35. Лекторский В. О толерантности, плюрализме и критицизме. Вопросы философии. 1997. № 11 С. 46-54.
36. Миракян З. Х. Проблема толерантности в межличностном общении. URL:

- http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/VI/uch_2009_VI_00016.pdf (дата звернення: 04.08.2021).
37. Москальова А. С. Формування психологічної культури дівчатпідлітків в умовах позашкільного навчального закладу: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07. К., 2004. 223 с.
38. Навчальні матеріали онлайн. URL: http://pidruchniki.ws/pedagogika/pedagogika_u_zapitannya_i_vidpovidyah_kuzminskiy_ai (дата звернення: 04.08.2021).
39. Новичков В. Б. Столичный мегаполис как полиэтническая и поликультурная среда. Педагогика. 1997. №4. С. 83-87.
40. Ожегов С. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984. 816 с.
41. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Хмельницький: ХІСТ, 2012. № 5. С. 159-163.
42. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
43. Полонский В. Словарь по образованию и педагогике. М.: Высшая школа, 2004. 512 с.
44. Психология: словарь / авт.-сост. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
45. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Москва: Высш. шк., 2005. 310 с.
46. Скрыбина О. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников: автореф. дис.. канд. пед. наук: 13.00.01. Кострома, 2000. 20 с.
47. Столяренко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді: навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 248 с.

48. Тарасишина О. М. Поняття толерантності в політичній і правовій культурі. Актуальні проблеми держави і права. 2006. № 29. С. 58-62.
49. Третьякова Е. Н. Толерантность как духовно-нравственное качество личности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. философ. наук: спец. 09.0013 «Философия и история религии, философская антропология, философия культуры». Санкт- Петербург, 2011. 25 с.
50. Тугай В. М. Особливості виховання толерантних взаємин молодших школярів. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». Харків, 2015. № 51. С. 134-142.
51. Український тлумачний словник. URL: <http://language.br.com.ua/> (дата звернення: 04.08.2021).
52. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. 742 с.
53. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
54. Якса Н. В. Міжкультурна взаємодія суб'єктів освітнього процесу: навчальний посібник / Наталія Володимирівна Якса. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 312с.

ДОДАТКИ

Додаток А

ОСНОВНІ РИСИ ТОЛЕРАНТНОЇ ТА ІНТОЛЕРАНТНОЇ
ОСОБИСТІСТІ

Якості	Толерантна особистість	Інтолерантна особистість
1. Знання самого себе	Ставиться до себе критично, намагається розібратися у власних проблемах, перевагах та недоліках	Помічає у себе тільки переваги, звинувачуючи інших.
2. Захищеність	Толерантна людина впевнена у собі; переконана, що впорається зі всім.	Побоюється власного соціального оточення і себе самого; бачить у всьому загрозу.
3. Відповідальність	Толерантна людина не перекладає відповідальність на інших, сама відповідає за власні вчинки.	Інтолерантна людина вважає, що події навколо не залежать від неї, знімає з себе відповідальність за події навколо.
4. Потреба у визначенні	Толерантні люди прагнуть до роботи, творчості, вирішення власних проблем.	Інтолерантні люди відсувають себе на другий план (тільки не я).
5. Емпатія	Здатні до співпереживання, готові допомогти людині, яка цього потребує.	Інтолерантна особистість має обмежену здатність до емпатії, обмежена власним внутрішнім світом.
6. Авторитаризм	Толерантна людина віддає перевагу життю у демократичному вільному суспільстві.	Інтолерантна людина віддає перевагу життю в авторитарному суспільстві з жорсткою владою.
7. Почуття гумору	Толерантна людина здатна посміятися над собою.	Інтолерантна людина не має почуття гумору, похмура та апатична.

ІГРИ НА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Дидактично-розвивальна гра «Правова веселка»

Мета: виховувати почуття власної гідності та повагу до оточуючих. Узагальнити знання дітей про систему прав. Формувати свідоме особистісне ставлення до кожного права та здатність передати його зміст у малюнку.

Матеріал: картки-схеми, кольорові олівці.

Попередня робота: розповідь вихователя про систему правових відносин в Україні; розповіді з власного досвіду дітей; розгляд проблемних ситуацій та сюжетних картин.

Завдання: знайти піктограму до даного права і передати його зміст у малюнку.

Гра «Будь доброзичливим»

Учитель говорить про те, як важливо бути дружніми. Запитує дітей, чи знають вони, що означає це поняття. Ви можете це побачити, помацати? Як ви це відчуваєте? Учитель пояснює, що доброта – це не просто приємне, сердечне та ввічливе слово, це бажання людям добра, це добра участь та щира допомога тим, хто її потребує, і це тепло для тих, кому важко і сумно ... Далі дорослий роздає дітям паперові різнокольорові квіти і пропонує їх подарувати один одному, уявляючи, що таким чином вони зичать іншому щось приємне і добре. Учитель наголошує, що робити це потрібно ніжно, легко і радісно.

Дидактична гра «Скажи без слів»

Діти використовують жести та міміку, щоб виразити любов, жести, привітання, прощання, проявити ініціативу сісти, піти геть, вибачитися, запросити потанцювати тощо. Потім вони йдуть до ігрового майданчика, і кожен обирає паперову ляльку, яка сподобається (дитина, дівчинка, хлопчик, мама, тато, дідусь, бабуся, чорношкірий хлопчик, лялька в українському одязі, британський костюм, «гуцульська», «китайська» тощо), щоб без слів показати

своїм одноліткам своє ставлення до обраної ляльки, а після «прочитання» використовувати жести та міміку, щоб висловити свої дії іншим.

Гра «Привітання без слів»

Вітати всіх оточуючих без слів за допомогою міміки і жестів, при цьому чітко виконуючи команди ведучого. Можливі команди: привітатися очима; привітатися мізинцями; привітатися п'ятами; привітатися вухами і т. д. Ця гра розвиває фантазію, уяву, готовність експериментувати з образом свого Я. Почніть з дітьми ходити по групі, висловлюючи свій настрій ходою, а потім по команді висловіть інший настрій ходою.

Гра «Добрий ангел»

Заздалегідь необхідно приготувати по одній картці для кожної дитини. Кожен учасник пише своє ім'я на картці, якщо діти ще не можуть написати своє ім'я, то можна використовувати маленькі фотографії дітей, наклеєні на картки. Потім картки складаються в один непрозорий мішок. Гравці витягують з мішечка по одній картці з ім'ям або зображенням учня. Імена, написані на картці, що не вимовляються. Завдання кожного учасника в тому, що він протягом тижня повинен стати добрим ангелом для того дитини, чиє ім'я вказано на картці. Необхідно зробити якесь добре діло, сюрприз так, щоб не видати себе. Наприкінці тижня підбиваються підсумки: Хто був твоїм добрим ангелом? Чи приємно було приймати подарунки? Чи складно було подарунки робити самому?

ВИХОВНА ГОДИНА В 3 КЛАСІ НА ТЕМУ «ВСІ МИ ТАКІ РІЗНІ»

Тема: Всі ми такі різні

Мета: закріпити поняття «толерантність», основні риси толерантної та інтолерантної особистості; формувати уявлення про толерантне ставлення до інших людей; відпрацювати вміння бачити індивідуальне в кожній людині; показати, що таке толерантне ставлення до відмінностей; засвоїти навички толерантної поведінки; виховувати шанобливе ставлення між учнями, почуття колективізму, згуртованості, почуття відповідальності за свої вчинки.

Обладнання: таблиці, схеми, картки із завданнями, картинки, ілюстрації.

Форма: класна година з елементами гри

Хід заняття

I. Вступна частина

Організаційний момент

– Створимо гарний настрій. Знайдіть мовчки очима сусіда і посміхніться йому так, щоб стало приємно і йому, і тобі. Спасибі за позитивний настрій.

Ти і я, я і ти – всі ми друзі назавжди!

Посміхнись (підморгни) тому, хто праворуч,

посміхнись тому, хто ліворуч.

Нам з тобою весело іти!

Повідомлення теми заняття

– Сьогодні незвичайна виховна година. Ви дізнаєтеся, чому присвячена вона, розгадавши загадку:

Вранці на чотирьох, днем – на двох, увечері – на трьох. (Людина).

– Ми будемо говорити про людину, про людські вчинки, про позитивні кисті людини, які є дуже важливими для кожного з нас

II. Основна частина.

Гра «Чим ми схожі?»

Учні стоять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якого-небудь реального чи уявного схожості з собою. Наприклад:

«Марта, вийди, будь ласка, до мене, тому що у нас з тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту і т.д.)». Марта виходить в коло і запрошує наступного учасника, не забувши назвати його по імені. Гра продовжується до тих пір, поки всі не опиняться в колі.

Бачите діти, ми всі різні, але у нас є щось спільне. Нам цікаво дружити один з одним, тому що ми не схожі, але маємо спільні риси характеру, зовнішності.

Розповідь вчителя

16 листопада відзначається Всесвітній День толерантності. У Франції колись жив Шарль Моріс Талейран. Це була людина, талановита і уміла враховувати настрої оточуючих, уважно до них ставитися, шукати рішення проблем. Від імені цього мудреця з'явилося слово «толерантність», що в перекладі з англійської означає терпіння. Терпіння виражається якостями, що входять у квітку терпіння.

Гра «Будь доброзичливим»

Педагог розповідає про те як важливо бути доброзичливим. Запитує дітей, чи знають вони, що означає це поняття. Чи можна його побачити, доторкнутися? А як можна його відчутти? Учитель пояснює, що доброзичливість – це не просто приємне, добре і ввічливе слово, це бажання зичити людям щось хороше, це добра участь і щира допомога тому, хто цього потребує, це те, що зігріває того, кому важко і сумно. Далі дорослий роздає дітям паперові різнокольорові квіти і пропонує їх подарувати один одному, уявляючи, що таким чином вони зичать іншому щось приємне і добре. Учитель наголошує, що робити це потрібно ніжно, легко і радісно.

Підсумкова бесіда.

Отже, дуже важливо в будь-якому колективі дотримувати 4 правила толерантного спілкування:

1. Бути завжди уважним.
2. Бути терпимим в спорі і аргументувати свою думку.
3. Бути гуманним і милосердним.
4. Не ображати співбесідника.

– Діти, давайте покладемо у цей кошик ті цінності, які ми візьмемо з собою в життя.

- Я візьму з собою хороший настрій.
- Я візьму знання про ...
- Я візьму з собою ...

ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ВИХОВНОЇ ГОДИНИ В 4
КЛАСІ НА ТЕМУ «ВСІ МИ ТАКІ РІЗНІ» (ПОНЯТТЯ
ТОЛЕРАНТНОСТІ)

**ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДО ВИХОВНОЇ ГОДИНИ В 4
КЛАСІ НА ТЕМУ «ВСІ МИ ТАКІ РІЗНІ»**

